

Takács Erzsébet

Egy vita története

A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle

*Franciaországban**

„A szociológia szót filozófusok találták ki, összefüggésben azzal a törekvéssel, hogy egységes filozófiai koncepcióba rendezzék a tudomány egymástól elszigetelődő ágait. Úgy látszik azonban, hogy a szociológia ugyanarra a sorsra jutott, mint maga a koncepció: divatja múltjával a nyelvből is kivesszük látszik.” Charles Seignobos¹

A szociológia és a történelem ambivalens viszonyát firtató vitákat már a *fin de siècle* értelmiségije sem csak a (tudományos) tudás tartalmára és módszertanára rákérdező szakmai polémiaiként értelmezte, hiszen a háttérben a diszciplínák identitásának problémája állt. A társadalom újfajta megközelítésének igénye ugyanis az intézmények struktúrájának megváltozásával is együttjárt. Elsőként a jogi egyetem nyitott a közgazdaságtan előtt, majd a pszichológia és a szociológia nyert bebocsátást a bölcsészkarra.² E diszciplínák megjelenése új helyzet elé állította a történettudományt, amely a legelkényeztetettebb tudományág volt az 1860-as évek reformjaitól kezdve.³ A 19. század második felében lezajló intézményesülés során a történelem modern tudománnyá vált: a szakfolyóiratok,⁴ szakmai egyesületek, szakkönyvtárak, zárt szemináriumok egy új szellemi közeg kialakulásával jártak együtt. A professzionizált ’szakma’ normáinak bevezetésével a történeti tudás újragondolására és eszközeinek felülvizsgálatára is sor került.⁵ A századelő nagy történelmi kérdései pedig

* Jelen dolgozat az ELTE Atelier és az EHESS közös doktori programja keretében írt DEA rövidített változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani egyfelől tanárainknak, Benda Gyulának, Némedi Dénesnek, Jacques Revelnek, másfelől Haas Lídiának és Czeglédi Andrásnak a francia verzióhoz nyújtott segítségükért.

- 1 Seignobos 1901: 7.
- 2 Théodule Ribot 1885-ben a Sorbonne-on, Durkheim 1887-ben Bordeaux-ban kapott hivatalosan is lehetőséget az új diszciplínák oktatására. (Ugyanakkor a szociológia egészen 1920-ig szervesen kötődött a filozófiához, és a szociológusok többsége is a filozófia területéről érkezett.)
- 3 A történettudomány professzionizálódásáról lásd Noiriel 2001, különösen: 237–263.
- 4 Az intellektuális és intézményes professzionizálódást kísérő folyóirat alapítás egyben a tradicionális tudományoknak – a kor szóhasználatát alkalmazva – „pozitivisták” megújításának törekvéséről is tanúskodik. Gabriel Monod *Revue historique*-ja és Théodule Ribot *Revue philosophique*-ja 1876-ban indult, a *Revue de géographie* 1877-ben, Paul Vidal de La Blanche *Annales de géographie*-ja 1891-ben, Alfred Binet és Henri Beaunis *Année psychologique*-ja 1894-ben, Émile Durkheim *Année sociologique*-ja 1897-ben, Philippe Caron és Paul Signac *Revue d’histoire moderne et contemporaine*-je 1899-ben, Henri Berr *Revue de synthèse*-e 1900-ban, Georges Dumas és Pierre Janet *Journal de psychologie normale et pathologique* című lapja 1904-ban indult.
- 5 A kutatás ezentúl a módszeren nyugodott. Ahhoz ugyanis, hogy a szakmabeliek elsőbbségét az amatőrökkel szemben igazolni tudják, bizonyítani kellett azoknak a technikáknak a szükségességét, amelyek elsajátítása csak hosszas szakképzés révén volt lehetséges. Nem véletlen, hogy az új szakmai ideált jellemző eszközök nagy részét Németországból importálták, ott ugyanis a professzionizációs szakadás már fél évszázaddal korábban végbement.

már a szociológiával való viszonyt sem tudták megkerülni: az intézmények, erkölcsök, hiedelmek vizsgálata a történelemhez vagy a szociológiához tartozik vajon? A történelem rendelkezhet-e ugyanazzal a magyarázóerővel, mint a szociológia? Egyáltalán, lehet-e az egyedi tényekre épülő történetírás tudományos?⁶

A durkheimi szociológia egyik legfontosabb eredménye az 1897-ben alapított *Année sociologique*, mely nemcsak a tudományos elméletek közreadásának „episztemológiai fegyvere”,⁷ hanem a diszciplína megkonstruálásának az eszköze is volt. Durkheim egyszerre üzent hadat az amatőr szociológusoknak, és hozta a tudósközösség tudomására, hogy szeretné szorosabbra fűzni a szociológia és a történelemtudomány kapcsolatát,⁸ melyek „két különböző álláspontot”, nem pedig két elhatárolódó tudományt jelentenek.⁹ Végül nem a történészek és a szociológusok munkamegosztása vált számára ideállá, hanem az a szociológus, aki maga veszi át a történész feladatát is.¹⁰ A durkheimi offenzíva annyira erőteljes volt, hogy a történettudomány védekezésére kényszerült, melynek vezetője több mint tíz éven át Charles Seignobos volt.¹¹ Őt gyakran állítják be a szociológia legádázabb ellenségének, noha a századforduló éveiben nem ő volt az egyetlen, aki kiállt a történész-mesterség védelmében.¹²

6 A történettudomány azonban nemcsak módszertani és episztemológiai problémákra próbált válaszokat találni, hanem tematikáját tekintve is átalakulóban volt. Olyan új kutatási területek jelentek meg, mint a gazdaságtörténet, a munka, a magántulajdon, a kereskedelem, az ipar, a munkásosztály, a városok, jogi és társadalmi intézmények története. 1890–1914 között a történeti és társadalmi gazdaságtan is megszületett.

7 Besnard 1986; Mucchielli 1998: 263.

8 A történelem hibáinak és az általa szükségesnek tartott feladatainak ismertetésekor kiderül, hogyan is képzelte mindezt. „Vállalkozásunk [...] arra irányul, hogy közelítsük a szociológiát bizonyos speciális tudományokhoz, melyekkel kölcsönösen és túlságosan eltávolodtak egymástól – az ő és a mi legnagyobb bánatunkra. Itt elsősorban a történettudományra gondolunk. Még manapság is nagyon ritka, hogy egy történész érdeklődjön szociológiai kutatások iránt, és érzékelné, hogy ezek mire vonatkoznak. Teóriáink túl általánosak, forrásaik viszont elégtelenek, ezért véljük ezeket elhanyagolhatónak. [...] Ugyanakkor a történelem csak olyan mértékben lehet tudományossá, amilyen mértékben magyarázni tud, ez pedig csak összehasonlítás révén lehetséges. [...] Ez az oka annak, hogy a történettudománynak meg kell haladnia hétköznapi gondolkodásmódját. A tanulmányozott időszakon és országon túllépve általános kérdésekkel kell foglalkoznia, hogy felülemelkedjen a vizsgált egyedi tényen. Attól kezdve, hogy a történettudomány elkezd összehasonlítani, elhatárolhatatlanná válik a szociológiától.” (Durkheim 1898: 1.)

9 Durkheim 1903: 123. A fentiekhez az is hozzátartozik, hogy a szociológusnak is szüksége van történelemre (nemcsak fordítva), hiszen „a jelen a múlt folytatása” és „nagy hibát követünk el, ha azt hisszük, hogy elég az ember megismeréséhez a legmodernebb és befejezett formák vizsgálata. A megismerés csak elemzésen keresztül történhet, elemezni pedig csak a történelem segítségével tudunk.” (Durkheim 1938: 22.)

10 Ezt Durkheim nem mindig gondolta így. A *szociológia módszertani szabályaiban* még a tudományos munkamegosztás szükségszerűségéről és előnyösségéről beszélt. A szociológia itt még önálló szaktudományként – saját tárgyterülettel, módszertannal – jelent meg, a történelmet és a szociológiát pedig egymásra utalt társtudományokként mutatta be. A tudományok integrálásának szerepével felruházott szociológia – mely elképzelést Durkheim és Paul Fauconnet 1903-ban ismertették (Durkheim–Fauconnet 1903) – szinte azonnal az imperializmus vádját váltotta ki a kortársak egy részéből.

11 Charles Seignobos (1854–1942) Lavisse és Fustel de Coulanges tanítványa, az első Franciaországban, aki a történeti módszer tudományos definiálására törekedett. Kortárs francia történelmet és történeti módszertant tanított Dijonban és a Sorbonne-on.

12 A történelem- és társadalomtudományok kialakulását kísérő meg-megújuló vita természetesen nem francia jellegzetesség; olasz, német és amerikai megfelelőiről már a *Revue de synthèse*, az *Année sociologique* és a *Notes critiques en sciences sociales* is tudósított.

Az alábbiakban azt szeretném vizsgálni, hogyan reagáltak a történészek a „szociológia imperializmusára”. Előljáróban szeretném megjegyezni, hogy a történettudomány alapjaira rákérdező disputa tulajdonképpen a diszciplína perifériáján zajlott, például a híres, 1903-as Charles Seignobos és François Simiand közötti vitának sem található semmiféle visszhangja a legrangosabb történelmi folyóiratban, a *Revue historique*-ban.¹³

SEIGNOBOS

KÍSÉRLET A TÖRTÉNETI MÓDSZER RENDSZERBE FOGLALÁSÁRA

„Szociológusainknak mindenáron szükségük van arra, hogy egy társadalmi tény legyen [...] minden esetben egy másik társadalmi tény oka.”

Henri Hauser¹⁴

Ahogy Durkheim *Módszertani szabályainak*¹⁵ ismerete nélkül sem érthető a századeleji vita és a két tudomány viszonya,¹⁶ úgy ugyanez a helyzet Charles-Victor Langlois és Charles Seignobos közösen, illetve Seignobos három évvel később egyedül megírt könyvével.¹⁷ E művek ugyanis nem egyszerűen kritikák tárgyát képezték, hanem az évekig (máig?) tartó vita hivatkozási pontjai is voltak. A két történész célja a történeti gyakorlat végleges formába öntése volt, valamint annak megválaszolása, hogy miként lehet az eseményre és az esetlegességre épülő történelem tudománnyá.

Langlois és Seignobos műve, az *Introduction aux études historiques* (Bevezetés a történelmi tanulmányokba) 1898-ban jelent meg. Az értekezés szinte kizárólag módszertani kérdésekkel foglalkozik, ritkán tartalmaz elméleti megállapításokat, episztemológiai problémákat. Olyan iskolai segédtankönyvnek látszik, melynek célja a tudományos történetírás alapjainak elsajátíttatása: a könyv első két, Langlois által írt része a forráskritika klasszikus történeti módszereit mutatja be, a harmadik, „Szintetizáló feladatok” címet viselő seignobosi rész pedig – erősen polemizáló jelleget adva a könyvnek – a társadalomtudományok felvetéseire kíván választ adni.

Am 1901-ben, a *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (A történeti módszer alkalmazása a társadalomtudományokban) megjelenésének évében az intellektuális élet kicsit másként festett mint három évvel korábban: Seignobos kénytelen volt immár az *Année sociologique* gárdájával számolni és a történettudomány szerepét a többi társadalomtudománnyal szemben meghatározni. Éppen e cél-

13 Az első számottevő polémia 1896-ban, Durkheim *Módszertani szabályainak* megjelenése után zajlott a *Revue de métaphysique et de la morale* hasábjain (Bouglé 1896a, Andler 1896a, Bouglé 1896b, Andler 1896). Erről kitűnő összegzés olvasható Némedi Dénes könyvében (Némedi 1996: 184–185).

14 Hauser 1903: 76.

15 Durkheim 1894.

16 Lásd Durkheim és a történelem viszonyát feldolgozó, Benda Gyula és Némedi Dénes témavezetésével írt szakdolgozatot (Takács 2002).

17 Langlois–Seignobos 1898; Seignobos 1901; Charles-Victor Langlois (1863–1929) Ernest Lavisse tanítványa, 1909–1913 között a Sorbonne középkori tanszékvezetője, 1903–1922 között pedig a Nemzeti Levéltár igazgatója.

ból jelentette meg „a Társadalomtudományok Szabad Kollégiumában három éven át tartott előadássorozatának eredményeként megszületett *Méthode*-ot. A könyv két elkülönülő fejezete a mű struktúrájából adódik, ami ugyanakkor a szöveg – legalább – kétféle olvasatát eredményezi. Az első szerint, az *Introduction* alapvető elképzeléseit és módszertani irányelveit összefoglaló kézikönyvről van szó, mely a történész hivatásával, munkájából adódó nehézségekkel, illetve az ezekre adható válaszokkal foglalkozik. Eszerint a történeti megismerést éppúgy, ahogy a történelem tudományos státusát is egyedül a történeti módszer következetes alkalmazása biztosítja. A második – társadalomtudósoknak szánt –, eredetibb rész tárgyalja a történelem és a társadalomtudományok viszonyát, amiben Seignobos a szubjektivitás szerepét hangsúlyozza, mind a forráskritikát, mind a történeti interpretációt illetően.

„*Bűnös hanyagság egy forrással úgy bánni,
mintha tudományos megfigyelés lenne.*”

Charles Seignobos¹⁸

Mindkét mű a történeti megismerés kérdésére koncentrálna, melynek módját a „nyomok” tanulmányozásában látják a szerzők. Tudományosan kétféle módon lehet a tényeket megközelíteni, „közvetlenül, ha megfigyeljük őket miközben megtörténnek, vagy közvetve, ha a maguk után hagyott nyomokat tanulmányozzuk”.¹⁹ A történésznek mindenekelőtt azt az alapvető – heurisztikusnak nevezett – műveletet kell elvégeznie, melynek során összegyűjti és felhalmozza a kutatás forrásait. Ezek után kerül sor elemzésükre és összehasonlításukra, legfőképpen pedig valódiságuk ellenőrzésére. Minden forrással szemben skeptikusnak kell lenni, „kétkedni kell bennük”, minden, ami nem bizonyított, provizórikusan gyanús. Ellentétben a természettudományok többségével, a történeti megismerés közvetett, mert a „nyomok” sohasem erednek közvetlen megfigyelésből vagy megismételhető kísérletből. Míg a természettudományok magukból a megfigyelt tényekből indulnak ki, addig a történettudományban kikerülhetetlen a forrás közvetítése.²⁰ Ezért „a társadalomtudományokban nem valódi dolgokkal, hanem a dolgokról alkotott elképzelésekkel

18 Seignobos 1901: 30.

19 Langlois–Seignobos 1898: 65.

20 „Ha azok a cselekvések, amelyeket szeretnénk megismerni, nem hagytak semmilyen nyomot sem, akkor semmiféle megismerésre nincsen mód. De az eltűnt események gyakran hagynak hátra nyomokat, gyakran közvetlenül megragadható tárgyak formájában, leggyakrabban pedig közvetett leírások formájában olyan emberek tollából, akik maguk is látták ezeket a jelenségeket. Ezek a nyomok a *források*, a történeti megismerés pedig abból áll, hogy ezeknek a forrásoknak a vizsgálatával eljussunk azokhoz a régvolt tényekhez, melyeknek nyomai ezek a dokumentumok. A történeti megismerés a közvetlenül megfigyelhető dokumentumból indul ki, innen komplikált következtéseken keresztül jut el ahhoz a régmúlt tényhez, aminek a megismeréséről szó van. Radikálisan különbözik tehát a többi tudomány összes módszerétől. Ahelyett, hogy közvetlenül *megfigyelné* a tényeket, közvetett módon, a dokumentumok alapján *következtetve* munkálkodik. Lévén, hogy minden történeti ismeret közvetett, a történelem alapvetően következtetések tudománya. Módszere *közvetett*, következtetésen alapuló módszer.” (Seignobos 1901: 109.) Az idézetekben dőlt betűvel szedett kiemeléseket minden esetben az eredeti szöveg is tartalmazza. Saját kiemeléseimet külön jelzem.

dolgozunk. Nem látjuk a megszámlált embereket, állatokat, házakat, nem látjuk a leírt intézményeket. El kell *képzelnünk* a tanulmányozott embereket, tárgyakat, cselekedeteket és motivációkat. A képek jelentik a társadalomtudományok gyakorlatban használható anyagát; mi pedig ezeket a képeket tanulmányozzuk. Néhány lehet ugyan személyesen megfigyelt tárgyak emléke, de egy emlék sem több mint egy kép. A legtöbb azonban nem is emlék, hanem saját emlékezetünk kitalálta kép.”²¹

A történeti elemzés terminusai tehát nem mások, mint metaforák, mert a történészek csak a szavakat képesek szétszedni.²² Maguk a nyomok sem valóságok, hanem absztrakciók, melyek szerzőik lelkiállapotáról tanúskodnak. Képek, reprezentációk, melyek mindig szubjektívek. Seignobos (és Langlois) episztemológiája tulajdonképpen mindig erre fut ki: ahhoz, hogy „megalkothassuk” a múltat – a források eredetének és hitelességének megalapozását követően – a történésznek el kell képzelnie, hogy mit akart a forrás szerzője közölni, azaz hogy a fordítás és leírás esetleges problémáin túl, az adott szavak mit is jelenthettek számára. Még az istenített forráskritika sem képes a történelem bármely szeletének kiszolgáltatására, legfeljebb csak a forrás értékének és használhatóságának megállapítására, azaz „negatív feladattal” bír.²³ Még ha egy forrás valódisága igazolt is, a történész mindig abban a kínos helyzetben van, „mint a kémikus, aki kísérletek sorát ismeri ugyan, de mindezt csak laborsegédje beszámolóiból”.²⁴

A történész tehát, hogy tárgyhöz közelíteni tudjon, analógiákat kezd használni. „Feltételezzük, hogy a megfigyelhető, de a források révén csak közvetve megismerhető élőlények, tárgyak, tettek, motivációk analógok azokkal, melyek jelenkori világunkban is megfigyelhetőek. Ez mindegyik, forrásokon alapuló tudomány szükségessé posztulátuma, hiszen ha a forrásokban megjelenő jelenségek nem volnának összevethetőek azokkal, amelyeket mi is megfigyelhetünk, semmit sem érthetnénk ezekből. [...] Nem tudjuk [...] ezeket elképzelni, csak azoknak a jelenségeknek *analógiái* révén, mint amiket mi is közvetlenül ismerünk. Olyan emberiséget képzelünk el, mint amelyet mi ismerünk, azaz az hasonló embereket és a dolgokat, melyeket a mieinkhez hasonló kapcsolatok kötnek össze.”²⁵

Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy a történész nem irodalmi értelemben mozgósítja képzelőerejét, hiszen „a szubjektív nem az irreális szinonimája”.²⁶ A történész forráskritikán nyugvó ’kontrollált képzelete’ alapja és egyben garanciája tehát annak a konstrukciónak, amit létrehoz.

21 Seignobos 1901: 118.

22 Seignobos 1901: 116.

23 „A forráskritika egyetlen lényeges eredménye: negatív eredmény” azaz, a kizárás, a ’biztosan mi nem’ eredménye (Langlois–Seignobos 1898: 162).

24 Langlois–Seignobos 1898: 68.

25 Seignobos 1901: 120.

26 Seignobos 1901: 119.

„A történészek paradoxona, hogy forráskritikát alkalmaznak azokkal a tényekkel szemben, melyek éppen egyediségük és rendkívüliségük révén – hiszen korábban soha nem látták őket - csúsznak ki bármelyik forráskritikai módszer alkalmazása alól.”

Frédéric Rau²⁷

Seignobos másik ambíciója az volt, hogy bebizonyítsa: a történettudomány módszerei „nélkülözhetetlenek” a társadalomtudományokban. Ennek két lényeges oka van: „1: Minden társadalomtudomány – legyen akár demográfia, akár közgazdaságtan –, jelenségek közvetlen megfigyelésén alapul. De jelenségek megfigyelése a gyakorlatban csak korlátozottan lehetséges. Ahhoz, hogy széles körű ismeretekhez jussunk, kénytelenek vagyunk egy közvetett eljárással élni, *forrásokat* használni. A forrásokat pedig nem lehet, csak történeti módszerek segítségével tanulmányozni, amire még a kortárs források helyes használatánál is szükség van. 2. Minden társadalomtudomány foglalkozik olyan jelenségekkel, melyek időben nem állandóak; ezek megértéséhez szükség van fejlődésük ismeretére. [...] A fejlődés megismerésének szükségessége még fontosabb a gazdasági élet szemszögéből: itt egyetlen szerveződés sem érthető meg történetének ismerete nélkül. Szükség van tehát a korábbi társadalmi jelenségek tanulmányozására, és ez a vizsgálat csak a történeti módszer révén lehetséges.”²⁸ Ráadásul, a módszert leszámítva, a társadalomtudományok tárgya is megegyezik a történelemével, mivel a történelem „az emberek múltbéli cselekedeteinek tudománya”.²⁹ Az a definíció, mely szerint „a történelem magában foglalja az összes történeti, politikai, szellemi, gazdasági tény vizsgálatát”,³⁰ egyfelől a szociológiának a társadalomtudományok anyagát kisajátító kísérletére adott válasz, másfelől pedig a társdiszciplínák történeti módszereknek kiszolgáltatott, függő helyzetére is bizonyíték.

A szerzők fontos célkitűzése volt továbbá a történészi mesterség sajátosságának megvédése. Ez a szándék egyértelműen jelen van az olyasféle igazolásokban, mint hogy „a történeti ismeret racionális eljárásai annyira különböznek más tudományokéitól, hogy ezeket a kivételes jellemzőket szem előtt tartva védekezni kell azaz a törekvéssel szemben, hogy korábban létrejött tudományok módszereit alkalmazzák a történelemtudományban”.³¹ Seignobos leszámolt Fustel de Coulanges és más történészek illúziójával, amikor kifejtette: „A történelmi tények nem természetükből, hanem *helyzetükből* adódóan történelmi tények. A történelemben nem tudjuk közvetlenül megfigyelni a már nem létező tényeket. A tényeknek nincsen belső

27 *La causalité en histoire* 1906: 283. Frédéric Rau (1861–1909), filozófianár, először a toulouse-i egyetemen (1890-től 1899-ig), majd az École Normale Supérieure-ön (1900-ban), végül a Sorbonne-on (1900-tól 1909-ig) tanított.

28 Seignobos 1901: 14–15.

29 Seignobos 1901: 3.

30 Seignobos 1901: 2.

31 Langlois–Seignobos 1898: 22.

történeti jellegzetességük, a megismerés módja teszi őket azzá. A történelem nem tudomány, hanem egy megismerési eljárás.”³²

Ráadásul maga a történeti módszer is erősen problematikus: „Más tudósokkal összehasonlítva, a történész nagyon bosszantó helyzetben van. Nemcsak hogy soha nem adatik meg neki – mint egy kémikusnak –, hogy egy tényt közvetlenül figyelhessen meg, hanem az is nagyon ritkán fordul elő, hogy azok a források, amelyekből dolgozni kénytelen, pontos megfigyeléseket tartalmazzanak.”³³ Az objektivitás így nagyrészt elkerüli a történészeket, mivel „a történelem, éppen tárgyánál fogva erősen szubjektív tudomány”.³⁴ A társadalmi realitások lényegükönél fogva szubjektívák: emberek közötti kapcsolatok alkotják, magukat a forrásokat is egyének hozzák létre, szubjektív szempontok alapján rendezik ezeket és a történész szubjektivitásán keresztül válnak hozzáférhetővé. Tehát lehetetlenség őket dolgokként kezelni, mint ahogyan azt Durkheim objektivista koncepciója javasolta.³⁵

„Ott, ahol a szociológia törvényeket keres, a történész beéri összefüggések vagy bizonytalan kapcsolatok megfigyelésével; ott, ahol a szociológus a szó tudományos értelmében vett okságot keres, a történész okokkal és körülményekkel bibelődik.”

Paul Mantoux³⁶

A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy Durkheim és Seignobos tudománykoncepciója alapjaiban különbözik. Az *Introduction*ban Seignobos a történeti módszert, melyet a kortársak is „eseményszerűnek” aposztrofáltak, úgy jellemzi, mint amely képes oksági láncolat felállítására, de nem alkot törvény(szerűsége)ket. Elméletében az időrend determinizmusa rendezi a „tények” sorozatát, melyben az oksági kapcsolat mindig közvetlen hatást jelent. A történeti „tény” váratlanságánál fogva sajátos tárgy, mely nem vethető alá általános oksági magyarázatoknak, éppen „saját tudományossága [követeli meg], hogy csak a meghatározó okságokat vizsgáljuk”.³⁷

32 Seignobos 1901: 3.

33 Langlois–Seignobos 1898: 68.

34 Langlois–Seignobos 1898: 179. Seignobos már 1898-tól mozgósított szubjektivistá érveket a szociológusokkal folytatott polémiában. Antoine Prost Seignobos olvasatában éppen erre az elemre építve állítja, hogy a módszertani iskola (*les historiens méthodiques*) szembehelezkedett a szcientizmussal (Prost 1994: 100–118).

35 „A társadalomtudományok anyagát alkotó emberi cselekedetek nem érthetőek meg, csak az agy tudatos jelenségein keresztül. Ez óhatatlanul a társadalmi tények agyi (azaz pszichológiai) értelmezéséhez vezet el. Auguste Comte ezt a problémát azzal remélte megkerülni, hogy a szociológiát külső tények megfigyelésére alapozta, de a külső tények sem mások, mint belső állapotok eredményei. És ha ezeket az őket motiváló pszichológiai állapotok ismerete nélkül tanulmányozzuk, az olyan, mintha egy zenekari előadást az általuk játszott zene ismerete nélkül akarnánk megérteni.” (Seignobos 1901: 109.)

36 Mantoux 1903: 122. Paul Mantoux (1877–1956) egyike volt a gazdaság- és társadalomtörténet úttörőinek, és maguk a durkheimianusok is nagyra becsülték nem sokkal később megjelenő művét, a *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*-t (Mantoux 1906). Erről Simiand recenzóját lásd Simiand 1907.

37 Langlois–Seignobos 1898: 247.

Ez nem azt jelenti, hogy a történelem módszereiben ne lenne tudományos, ám sajátos tudomány, mely nem rendelkezik általános törvény(szerűség)ekkel.³⁸

A történelem ezek szerint speciális tudomány, mely nem vizsgálja a tények „determináló okait”, így ennek szigorú empirizmusa nem sok teret hagy a hipotéziseknek vagy az elméleteknek. Ez az általános törvényeket nélkülöző különös tudomány azonban nem zárja ki, hogy módszereiben ne legyen tudományos. A determinizmus garantálja egy értekezés tudományosságát, lehetővé teszi a történész számára, hogy az okok faktuális láncolatának konkrét területén maradjon, mivel – Seignobos szerint – a történelmet a tények határozzák meg, így nincs is semmi másnak történelme, csak a tényeknek.³⁹

Mindezzel Seignobos konkrét választ akart adni a szociológia módszertani imperializmusára. A szociológia szót ugyan nagyon ritkán használta, mégis mindenki pontosan értette, kiket is ért „történetfilozófusokon”. „A szociológia csak egy szó, amelyet a filozófusok találtak ki” – írja Fustel de Coulanges nyomán, nem pedig tudomány, „a társadalomtudomány kifejezés [pedig] ugyanezen tanulmányok együttesét jelöli”.⁴⁰ A történelemtudományt a kollektív jelenségeket vizsgáló szociológia semmilyen esetben sem helyettesítheti, hiszen a kollektív cselekedetek leírása éppen úgy feladata a történetírásnak, mind az egyéni tetteké, jöllehet Seignobos szerint ez utóbbiak alkotják „a történelem tiszta elemeit”.⁴¹ Ez utóbbiak azok, melyek lényeges változásokat idézhetnek elő, melyek a történelem menetének megváltoztatására képesek, a történelem fejlődését pedig „nagy átalakulások kiindulópontjait jelentő egyedi véletlenek sorozataként” definiálja.⁴²

A társadalomtörténet nyilvánvaló legitimitását elismerve Seignobos leszögezi, hogy a társadalmi jelenségek is az egyéni jelenségek eredményei, így ahhoz, hogy „történelmi vagy társadalmi jelenségeket tudjunk leírni, ismernünk kell ezek indítékait”.⁴³ Kijelentette, hogy a történészi megismerés számára egyedül az egyén érhető el, még akkor is, ha ez egyben a tudattalan hordozója is.⁴⁴ Bizonyítékként Mükéné esetét említette, ahol csak tárgyi emlékek maradtak fent, így a történészek semmit sem értenek ebből a kultúrából. Ez a módszertani alapvetés – ahogy az a követke-

38 Seignobos 1901: 134.

39 A történelem tudományos státusát megalapozandó, illetve tudományos pozícióját erősítendő többféle filozófia irányzathoz – empirizmus, pozitívizmus, kortárs episztemológia stb. – fordult segítségért. Az okság – történelemhez igazítani próbált – fogalma számos, már a korban is elavult gondolat elegeből állt össze, mely kitűnő példája a századvégi francia történeti ’iskolák’ elméleti és módszertani heterogenitására. A determinizmus problémájának korabeli jelentőségét járja körül E. C. Gattinara kiváló könyve is (Gattinara 1998).

40 Seignobos 1901: 7.

41 Seignobos 1901: 195. Másfelől, ha a „statikus állapotként” definiált kollektív cselekedetek nem mások, mint az egyének hasonló tettei, akkor ezek azok, amelyek meghatározzák az újításokat és előidéznek a „fejlődést” konstituáló változásokat. A szerző szerint az egyéni tettek azért kerülnek ki a szociológia látószögéből, mivel ezeket „különböző hajlamok” vagy a rasszok közötti „különböző örökségek” eredményének tartják (Seignobos 1901: 238). A megállapításból annyira igaz, hogy a durkheimi szociológia valóban elszánt harcot folytatott a biológiai determinizmus és a különböző fajelméletek ellen (Mucchielli 1997; Mucchielli 1997: 27–112).

42 Seignobos 1901: 201.

43 Seignobos 1901: 216. Az előzőekből logikusan következik, hogy elméletének hangsúlyos eleme „egy pszichológiai jelenség” azaz az indíték felkutatása (Seignobos 1901: 108 és 215–216).

44 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 224.

zökből is kitűnik – könnyen változik a durkheimi teória elleni hadüzenetté: „Az egyén a társadalmat elszenvedi, ez igaz, a szokások kényszerét például nem mi hoztuk létre. Mindebből azonban csak azt a következtetést tudjuk levonni, hogy az egyén tudatosan veti alá magát annak a kényszernek, amit úgysem tud elkerülni; nem akar az őt ide-oda lökdöső társadalmi erőkkel összeütközésbe kerülni, hiszen gyengébbnek érzi magát náluk. Nem látok itt semmit, amit ne lehetne egyéni indítékokkal megmagyarázni.”⁴⁵ A társadalmi jelenségek mind tartalmaznak pszichológiai elemeket: ez adja meg sajátos karakterüket. Éppen ezért tartja teljesen légből kapottnak a kollektív tudat fogalmát.⁴⁶

A történelem tudományosságának alapvető kérdésére kísérelt meg a történész Paul Lacombe is választ adni: ilyen feltételek mellett hogyan válhat a történelem tudománnyá?⁴⁷ Míg Seignobos az indíték(ok)ra fókuszált, ő a „szükségletekben” találta meg az emberi fejlődés inspiráló erőit, és az emberi viselkedés elméletét igyekezett kidolgozni. Maguk az intézmények a gazdaság, a fajfenntartás, a szimpátia, a tisztelet, a művészet és a tudomány szükségleteire adott válaszok, s úgy vélte, hogy ezen intézmények vizsgálatán keresztül lehet megérteni a történelmet. Seignobostól eltérően ő úgy látta, hogy az egyediként felfogott tény tudományosan csak középserű érdeklődésre tarthat számot. A történelemnek – a természettudományok mintájára – az általános törvényekhez eljutó hasonlóságokat és ismétlődéseket kell összegyűjtenie, mivel „a tudományos értelemben vett történelem törvényeket keres”.⁴⁸

Az egyén kezdeményező szerepéről azonban Lacombe is – aki pedig a szociológiai tradíció figyelembevételével alakította ki álláspontját! – hasonlóan gondolkodott. *A történelem mint tudomány* című könyvének bevezetőjében hangoztatta, hogy egy fontos munka nem csupán korának és társadalmi miliójének visszatükröződése, hanem ellenkezőleg, létrejöttében fontos felelőssége van a szerzőnek. Az intézményeket tehát nem kell *sui generis* autonómnak tekinteni, ahogyan Durkheim teszi. Ellenkezőleg, Lacombe szerint „az intézmény úgy alakul ki, hogy egy ember valami újba kezd, azután ez fokozatosan elterjed. [...] Maga az intézmény nem tűnik el egy csapásra, ám elhalványul, majd megszűnik, éppen úgy, ahogyan keletkezett, egy egyéni tettel, vagy eseménnyel. Azt mondhatjuk tehát: az intézmény egy jól sikerült esemény”.⁴⁹

45 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 229.

46 Az 1908-as vita során gúnyosan meg is kérdezte Durkheimtől: „Nagyon szeretném megtudni, hol is találok tudatos gondolkodó közösséget?” *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 238.

47 Paul Lacombe (1834–1919) élete végéig megőrizte függetlenségét: nem tartozott egyik iskolához sem és ma is elég nehéz lenne egy gondolati áramlat alá besorolni. A 19. század utolsó éveiben írta legfontosabb munkáját, *De l'histoire considérée comme science* (A történelem mint tudomány, Lacombe 1894) címmel. Gyakran publikált filozófiai folyóiratokban is, 1900-tól pedig Henri Berr lapjának, a *Revue de synthèse historique*-nak vált elkötelezett munkatársává, lásd a Berlinben tanító román történész Xénopollal a történelemtudományról folytatott vitáját (Xénopol 1900; Lacombe 1900; Xénopol 1901; Lacombe 1901; Xénopol 1913). Seignobos is, Simiand is többször idézik őt műveikben.

48 Lacombe 1895: 522.

49 Lacombe 1894: 10.

Lacombe az intézménynek – mely Seignobos szerint „veszélyes metafora”⁵⁰ – és az eseménynek – melyet Seignobosnak sem sikerül definiálnia⁵¹ – meghatározó szerepet tulajdonít. Különválasztja őket,⁵² hiszen az esemény egyedi, nem ismétlődő, oka ezért felismerhetetlen, vagyis nem lehet tudományos megismerés tárgya. Seignobossal ellentétben meggyőződése, hogy „a tudomány természeténél fogva a hasonlóságok megalkotását” jelenti, mely ismétlődések, szabály(osság)ok felismerését teszi lehetővé. Egyetlen egyedi vagy egyéni tény sem lehet egy másik tény oka: az oksági kapcsolat ugyanis olyan objektív kapcsolat, melyet a tényeket összekötő ismétlődés és egy állandó helyzet hoz létre. El kell tehát felejtetni a mindig különböző részletek tömkelegét és a mindig hasonlóan jelentkező elemeket kell összegyűjteni: így kerül látóterünkbe az intézmény. Bár a természettudományok metodológiáját követi, mégsem veti el az egyéni és az esetlegeset, mert úgy gondolja, hogy ezek is jelenthetik egy intézmény vagy valami általános magját. A tudomány számára az egyedi tény is válhat érdekessé az utánzás, az intézményesedés pillanatban.

Lacombe szerint a tudományos történelemnek tehát a szociológiához kell fordulnia, mely immár az emberek feletti általános törvény(szerűség)ek felismerésére képes.⁵³ A történelem és a szociológia között végeredményben semmilyen különbséget sem lát, „mert nem jelenik meg más a szemünk előtt, csak két munkarend, az egyik az igazság kutatásáé, a másik a tudás felhalmozásáé, az egyik a szociológia, a másik a történelem, így a történelem szó helyére a bárhova a szociológia szót is tehetnénk, különösen mivel ez utóbbi diadala elkerülhetetlennek látszik. Mi mégis úgy döntöttünk, hogy megőrizzük a történelem kifejezést. [...] Ha könyvemet szociológia címmel adtam volna közre, ezzel azt kockáztattam volna, hogy elidegenítem a tudományt vagy a köznapi értelemben vett történelmet művelő embereket. Pedig nem annyira a szociológusok, hanem éppen ez utóbbiak forgathatnák haszonnal a könyvemet.”⁵⁴ Az igazi különbség így nem a két diszciplína, hanem a történettudomány és a köznapi értelemben vett történetírás között helyezkedik el.

50 Seignobos 1901: 150.

51 „Hogyan konstruálunk meg egy eseményt? Az egyszerűsítés ellenállhatatlan szükségéből eredően egyetlen névvel jelölünk meg és egységként látunk hatalmas mennyiségű tény, melyek között valami homályos kapcsolatot sejtünk. [...] Íme, így jön létre az esemény köznapi értelemben vett fogalma, mi pedig nem rendelkezünk semmi tudományosabbal. Az alapján kell tehát összegyűjtenünk a tényeket, ahogyan nyomot hagytak maguk után: azok, amelyek nem hagytak hátra látható nyomokat, eltűnnek, mások eseményeket, valamiféle összességet alkotnak.” (Langlois–Seignobos 1898: 222–223.)

52 „Az esemény, ha egyedi történeti tényként kezeljük, ellentétes a tudományossággal, mert ez először is a hasonlóságok megállapítását jelenti. [...] A történetfilozófia kísérlete akkor bukott el, amikor nem vették figyelembe az esemény nem-tudományos jellegét, és ugyanúgy akarták magyarázni, mint egy intézményt.” (Lacombe 1894: 10–11.)

53 Lacombe miközben gondot fordított arra, hogy a szociológusi tradícióhoz képest határozza meg pozícióját, úgy fordult a történész közösség felé, hogy egyetlen történészt sem említett könyveiben.

54 Lacombe 1894: VIII.

SIMIAND

KÍSÉRLET A SZOCIOLÓGIAI MÓDSZER TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
ADOPTÁLÁSÁRA

„Az egymástól különböző elmék együttműködése termékeny: történészek és szociológusok ellentmondanak egymásnak, de egymásnak ellentmondva kiegészítik egymást.”

Henri Berr⁵⁵

1903-ban François Simiand vette át a kezdeményezést: Seignobosnak (és a társadalomtudósok közösségének) szánt válasza *A Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent művei apropóján* címen közzétett híressé vált szövegében olvasható.⁵⁶ Simiand szerint Lacombe és Seignobos a történelem kétféle megközelítésének képviselői: az első a történettudományt általános tények és intézmények vizsgálatán keresztül véli megvalósíthatónak, míg a másik az egyedit és a különlegeset részesíti előnyben. Valójában Lacombe könyvét – amely, még a kor fogalmai szerint sem a „közelmúltban” jelent meg, hanem mintegy tíz évvel korábban – Simiand egyáltalán nem elemzi, csak néhány elszórt utalást találunk rá a cikkben. Simiand lényegében Seignobos, és közvetve Henri Hauser *A társadalomtudományok oktatása* című könyvének kritikájára szorítkozik.⁵⁷

Simiand abból a feltevésből indul ki, hogy a történészek többségének téves elképzelései vannak a tudomány(osság)ról, mely a történeti diszciplína múltjából ered: a történelmet ugyanis sokáig irodalmi műfajként vagy elbeszélésként tartották számon. A múlt tudományos tanulmányozása viszonylag új jelenség, és Simiand szerint még mindig csak marginális jelenség. Ezért írhatja Seignobos, hogy „a társadalmi tény természeténél fogva pszichológiai, és mint pszichológiai, szubjektív is”.⁵⁸ Simiand az idézet első részével egyetért: a társadalmi tény embereknek a külső világ dolgaival vagy ezen dolgok révén egymás között kialakított (pszichológiai) kapcsolata. Ellenben úgy véli, hogy a pszichológiai jelenségek objektívak is lehetnek – ám csak amennyiben társadalmi tényezőktől függnék. Vagyis az idézet második fele helytelen: Seignobos állításával szemben nem használhatjuk a „pszichológiai” a „szubjektív” szinonimájaként, mert ezzel lemondanánk arról, hogy „a társadalomtudományt a már létrejött pozitív tudományok mintájára teremtsük meg, mely csak az objektivizmus talaján működik és csak ilyen feltételek közepette”.⁵⁹

55 Berr 1913: 271.

56 Simiand 1903a. A szöveg rövidesen magyarul is megjelenik az Atelier-füzetek sorozatban a l’Harmattan gondozásában.

57 Hauser 1903. Henri Hauser (1866–1948) *L’enseignement des sciences sociales, état actuel de cet enseignement dans les pays du monde* (A társadalomtudományok oktatása és ezen oktatás állapota a világ országaiban) címen 1903-ban közreadott munkája azonnal kiváltotta Simiand éles kritikáját. A Seignobossal együtt maradi „historizáló történészként” láttatott Hauser mégis a gazdaságtörténet egyik úttörőjévé vált, s az első gazdaságtörténeti tanszék is az ő vezetésével jött létre 1927-ben.

58 Simiand 1903a: 115.

59 Simiand 1903a: 116.

Az objektívát és szubjektívát szigorúan definiálni kell. A szubjektív az egyénen belül található, ilyenkor értékekről, érzésekről beszélünk, illetve mindarról, ami egyediséget fejez ki. Az objektívát ellenben az egyénihez képest külsődlegesként definiálja: értve ez alatt a jogot, a babonákat és a vallásos dogmákat. Ami kényszerítő erővel hat az egyénre, az objektív: „A pozitív tudományok eredményeinek objektivitása nem más, mint saját tetteinktől és gondolkodó spontaneitásunktól létrejött függetlenség. A jelenségek összefüggő szabályosságait és egymásra következését a tudomány tárja fel és fejezi ki, melyek ránk erőltetik magukat, nem tőlünk származnak, és innen ered objektív mivoltuk.”⁶⁰ Egy objektív jelenség tehát „*sui generis* voltáról” ismerhető fel és független az egyéni akarattól: „Az egész teljesen más, mint részeinek összessége. [...] A lelki életünkben oly nagy szerepet játszó társadalmi elem egyéni spontaneitásunktól függetlenül adott: ez úgy *valóság* mint ahogyan a pozitív megismerés számára az anyagi is realitással bír. Ugyanúgy *tárgy*, ahogyan a külsőnek mondott világ is tárgy.”⁶¹

Ezután Simiand a társadalmi kérdését tárgyalja, melyet alkotórészeire redukálhatatlan entitásként fog fel, pontosan úgy, ahogyan ezt Durkheim teszi. A társadalminak ez a durkheimiánus felfogása azt jelenti, hogy tiszta absztrakcióvá válik és – mint ahogyan erre Seignobos rámutatott – csak az egyéni elemek lesznek konkrét realitások. Simiand azonban ebben az érvelésben egy „régii metafizikai illúziót” vél felfedezni. Ezt a logikát ugyanis a szélsőségig lehet elvinni: mely szerint maga az individuum is csak absztrakció, hiszen mindenekelőtt biológiai szervek összességéből áll.⁶² Bizonyosság – mondja Simiand –, hogy a társadalmi alapja az egyén, így az összes tudomány számára nem ezen alap tagadása lényeges, hanem az, hogy a társadalomtudományos vizsgálódás ne csak erre redukálódjon. „A társadalmi jelenség absztrakció, hát legyen, de sem több, sem kevesebb, mint egy biológiai, kémiai, fizikai jelenség.”⁶³ A tudománynak úgyis „elsősorban” absztrakciókat vagy olyan „jól sikerült absztrakciókat [kell felkutatniuk], melyek szabályosságok – vagy ha lehetséges – törvények felfedezéséhez vezetnek el.” Az elvonatkoztatás műveletének köszönhetően tudjuk a megfigyelt jelenségek objektív elemeit fokozatosan elkülöníteni, és tudományos tényként kezelni, ugyanakkor az elvonatkoztatás teszi lehetővé az elméletalkotást is.

Ezzel szemben, a történészek „pontos szabályok nélkül, szagot kapva, a maguk kicsiny örömeire, előzőleg kiválasztott tényből vagy tényekből” indulnak ki.⁶⁴ Ráadásul gyakran – a Durkheim által is kárhóztatott – finalista módszerrel élnek, ami „nagyon veszélyes tendencia. Az emberi indítékokkal, [...] közvetlen introspekcióval és közvetlen következtetéssel történő magyarázat nem más, mint végső okkal történő magyarázat, és a magyarázatnak ez a módja éppen úgy lehetetlenné teszi [...] a pozitív társadalomtudományt, mint más pozitív tudományokat. [...]

60 Simiand 1903a: 117.

61 Simiand 1903a: 119–120.

62 Simiand 1903a: 121.

63 Simiand 1903a: 121.

64 Simiand 1903a: 127.

[Még ha] a társadalmat alkotó egyének szükségét is érzik, hogy magyarázatát adják annak a társadalmi gyakorlatnak, amelynek engedelmeskednek, és okokat, célokat, rendeltetést keresnek, mégis, ezt a rendeltetést az intézmény kialakulása után, nem működése közben tulajdonítják neki, és ez a magyarázat az intézmény jellemvonásainál semmi többet nem tud mondani.”⁶⁵ Hogy teljesen világos legyen, hozzáfűzi: „Az efféle leírás azért jön létre, hogy rendeltetést tulajdonítson egy jelenségnek, melynek rendeltetése többnyire a megfigyelő vagy a történész által *feltételezett* vagy *kieszelt*, de nagy valószínűséggel nem a valóságos rendeltetés.”⁶⁶

„A koncepciók ekkora kuszasága, a tudományos értelemben vett okság fogalmának ilyen félreismerése, a fogalmaknak ez a pontatlansága, mind fellelhető a módszertan-történészeknél, és ez már jó előre magyarázatot ad arra, hogy a történetírói gyakorlatban miért látszanak a történészek ennyire eltávolodni az okság szilárd fogalmától.”

François Simiand⁶⁷

A cikk egyik legérdekesebb része a történeti okság fogalmával foglalkozik. Erre vonatkozóan, Simiand a természettudományi modellből kiindulva javasolja a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát: „Itt, ahogyan más pozitív tudományokban is, egy jelenség oka – a J. S. Mill-i definíció értelmében – nem más, mint egy állandó és feltétlen előzmény. Oksági kapcsolatot nem egy cselekvő és egy cselekedet, nem egy hatás és egy eredmény között állapítunk meg, hanem két pontosan ugyanolyan típusú jelenség között; [az oksági kapcsolat] állandó kapcsolatot, szabályosságot, törvényt foglal magában. Nincsen a szó pozitív értelmében vett okság, csak ott, ahol törvény is van, vagy legalábbis elképzelhető törvény. *Ebben az értelemben*, ha egyedi jelenségeket látunk, típusában egyedülállót, akkor *nem találunk okot*, mert nem lehet egy másik jelenséggel kialakított állandó kapcsolattal magyarázni, és mert egy egyedi esetben nem lehet egy változatlan előzményt megállapítani.”⁶⁸ Az itt bemutatott, Milltől kölcsönzött oksági koncepció a tények közötti változatlan

65 Simiand 1903a: 130. Simiand ezzel a Seignobosnak tulajdonított következő állításra utal: „A társadalmi jelenségek különálló léttel bírnak, hát legyen, de ezek mindig csak egyéniből származhatnak. Honnan származnának máshonnan, mint az egyénektől? A társadalmi jelenségek, cselekvések, közös eszmék végső soron csak az egyének ismétlődő, általánosított cselekvései, eszméi. Lehetséges, hogy egy szokás vagy egy intézmény ne saját művünk legyen, de akkor apáinké, nagyapáinké vagy még távolabbi felmenőinké. De akár sokat, akár keveset lépünk vissza az időben, ezeket csak az egyének tettei, beleegyezése, *konszenzusa* magyarázza.” (Simiand 1901: 125.) Meglepő módon, ezt a Simiand által idézet részt sem a megadott helyen, sem máshol a jelzett seignobosi műben nem találtam.

66 Simiand 1903a: 129–130.

67 Simiand 1903a: 127.

68 Simiand 1903a: 127. Ez a szöveg felveti „az eredet keresésének problémáját”. Amikor a tudományban az állandó és feltétlen előzmény szolgál okként, egy jelenség okának keresése nem implikálja – Simiand szerint –, hogy szükségszerűen vissza kellene nyúlnunk valamifajta embrionális állapotig. Ez a meggyőződés ellentétes Durkheimével és az ekkor a természeti népek kutatására koncentráló durkheimianusokéval. Ők a legegyszerűbb jelenségek kutatását tartották legcélravezetőbbnek a bonyolult társadalmi jelenségek megértéséhez. Ez is alátámasztja Philippe Besnard megállapítását miszerint „Simiand egyszerre tipikus és autonóm durkheimianus” (Besnard 1996: 25).

egymásra következésből következő kapcsolatot hangsúlyozza: az állandó és feltétlen előzmény az ok, az esetlegesség az okozatban rejlik. De a történészek gyakran összekeverik az okot az okozattal, vagy a cselekvőt az okkal – mondja.⁶⁹ Így például Charles Seignobos *Histoire politique de l'Europe contemporaine* című művében úgy vélte, hogy a 19. századi Európa politikatörténetét három nagy véletlen esemény határozta meg: az 1830-as, az 1848-as forradalmak és az 1871-es háború. Seignobos ezeket az eseményeket három „híres ember” – X. Károly, Lajos Fülöp és Bismarck – művének tartja. Egy ilyen magyarázatban semmi sem következik általános okokból, mivel a szerző beéri egyedi tények közötti kapcsolatok megállapításával. Márpedig így az igazi okok teljesen figyelmen kívül maradnak: „feljegyezzük a szikrát, de megelégedünk a puskapor hatalmas erejéről. [...] Az ilyen »véletlenek« következményeként olyan [...] tényeket jegyzük fel, melyek »véletlen-eseménye« nyilvánvalóan csak *eseti ok*, amelynek semmi köze a valódi okhoz: egy tény eseti okának jelzése semmi esetre sem jelenti annak *magyarázatát*.”⁷⁰

Simiand részletesen vizsgálja azt is, ahogy a historizáló történészek a forrásokat kezelik, és kritikát fogalmaz meg azzal kapcsolatban is, hogy e történészek a forrásoknak milyen státuszt tulajdonítanak a történeti magyarázatokban. Ahogy korábban láttuk, Seignobos úgy vélte, hogy a tudományos történetírás kiindulópontja a forráskritika. Simiand szerint ez hamis perspektíva és hamis megoldás: „a *forrás*, ez a tanulmányozó elme és a tanulmányozott tény közötti közvetítő [...] erősen különbözik a tudományos megfigyeléstől, mert – nevezük így – szubjektív jellemzővel bír”.⁷¹ Tulajdonképpen még a legegyszerűbb történeti elbeszélés sem képes a múlt „fotográfiáját” vagy „rögzítését” nyújtani, ez a naiv empirizmus, ami mögé a történészek bújnak, nem más, mint csodás illúzió.⁷² „Ezzel a felszínes megközelítéssel szembehelyezkedve állítjuk, hogy nincsen olyan megállapítás egyetlen tudományban sem, amelyben ne lenne benne a választás eleme, nincsen olyan megfigyelés, amelyben ne lenne előzetes feltételezés, nem létezik a tények olyan csoportosítása, amely ne tartalmazná a szerző tudatos vagy tudatalan hipotézisét és a tudománynak egy bizonyos preformációját.”⁷³

A történelem tudományosságát ezek szerint máshol kell megalapozni. Először is a történészeknek „három bálvány” – a politika, az egyén és az időrend „bálványa” – ellen kell küzdeniük, amely megakadályozza őket, hogy hozzáférjenek a valósághoz. Ezek ugyanis eltorzítják a valóságot, hiszen a történészek azzal, hogy

69 Vagyis Simiand szerint a történészek tévedésből hiszik a cselekvőket, azaz az egyéneket a jelenségek okainak, és hiszik azt, hogy cselekedeteik mindig tudatosak, munkáikban ezért kutatják előszeretettel az indítékokat.

70 Simiand 1903a: 133–134.

71 Simiand 1903a: 135. „Ha egy forrást úgy nézünk, ahogyan ezt egy hagyományos történész teszi, egyedi eseményeket vizsgálva, indítékokban, tettekben, egyéni elgondolásokban találva magyarázatot, az ismereteket szükségképpen csak egy elme közvetítésén keresztül szerezhethetjük meg. Így a forrás tulajdonképpen nem lehet tudományos munka tárgya. De ha a kutatás nem az 'esemény', hanem az 'intézmény' és nem a feltételezett célok és szándékok, hanem a jelenségek közötti objektív viszonyok felé fordul, akkor a vizsgált tény a valóságban gyakran nem egy harmadik személy közvetítésével, hanem közvetlenül érjük el.” (Simiand 1903a: 135.)

72 Simiand 1903a: 141.

73 Simiand 1903a: 159.

egyedi tényeket vizsgálnak, az emberi fejlődésnek csak tökéletlen és zavaros képét képesek nyújtani.⁷⁴ A történelemnek tehát hátat kell fordítania „az egyedi tényeknek és az ismétlődő tényekre kell koncentrálnia”.⁷⁵

Miután Simiand a történettudomány célkitűzését ily módon legitimnek ismerte el, a tudományos magyarázatra, különösen pedig az okság problémájára vonatkozó álláspontját 1906-ban a Francia Filozófiai Társaság előtt is ismertette, ahol két fontos javaslata is elhangzott.⁷⁶ Mindkettő megegyezik Durkheim *Módszertani szabályaiban* foglaltakkal. Az első szerint „Tegyük kísérletet arra, hogy egy meghatározott okozat magyarázatát általános terminusokkal írjuk le”.⁷⁷ Simiand így próbálja igazolni, hogy az „általános” és a „pontos” nem szükségszerűen egymásnak ellentmondó fogalmak, hogy egy konkrét tárgy vagy egy egyéni eset kapcsán is kutathatóak általános jellemzők, sőt sokszor csak ezekből kiindulva ismerhetők fel és definiálhatóak az általános vonások. Így egyáltalán nem kell a tér és az idő meghatározó jellemzőitől megszabadulni, „csak máshogyan kell a jelenségeket definiálni, és valódi fontosságukhoz mérten kell ezeket a jellemzőket kezelni”.⁷⁸

Másik javaslata szerint „meg kell különböztetni az okot és a feltételeket, illetve a jelenség különböző előzményeit”.⁷⁹ Ez az állítása arra szolgált, hogy lerántsa a leplet a történészek leggyakoribb illúziójáról, akik azt hiszik, hogy „a múltban korábban történt események megmagyarázzák a később történeteket, és hogy az időrendi sorrend bizonyos mértékig maga is hozzájárul a később következő tények megértéséhez”. Ezek a történészek „jóllehet tagadják, [...] állandóan fordított történelmet írnak”,⁸⁰ egy tényből kiindulva keresik az előzményeket. Azután összeállítják az események egymásra következő sorrendjét, amivel minden pillanatban azt kockáztatják, hogy félreértelmezik a cselekvők szándékait. Másfelől azok az egymás után következő cselekedetek, amelyek a várt eseményt prognosztizálják, csak a látható

74 Simiand úgy véli, hogy a történészek nem tudnak elszakadni az *Ancien Régime* krónikaíróitól örökölt három rossz szokástól: a politika, az egyén és az időrend „bálványát” követik. A „politika bálványa” felnagyítja a háborús-politikai tények szerepét, és a történelmet a csaták és uralkodások logikájának megfelelő keretbe kényszeríti. Az „egyen bálványának” következményeképpen nem intézmények, társadalmi jelenségek, megállapodott viszonyok, hanem egyetlen ember áll a kutatás középpontjában. De Simiand szerint a nem tudományos tulajdonságok között az „időrend bálványa” a legproblematisabb és legárukodóbb, mivel sok történész a jelenből elindulva keresi egy jelenség eredetét, azután pedig egy olyan kronológiát állít fel, amelyen keresztül az eredeti kiindulóponthoz érkezik vissza. Ez „ahhoz vezet, hogy minden korszakot egyformán fontosnak gondolnak, a történelmet pedig egy minden részében hasonlóan felépített végtelen tekercsként fogják fel, és nem veszik figyelembe, hogy egyik korszak jellegzetesebb, fontosabb a másiknál, illetve azt, hogy egy »lényeges« jelenség elmélyült kutatásokat kíván meg, míg egy ismert típus érdektelen ismétlődései csak terméketlen és felesleges anyaggal járulnak hozzá a [tudomány] fejlődés[é]hez” (Simiand 1903a: 166–168).

75 Simiand 1903a: 131.

76 *La causalité en histoire* 1906. Lacombe kivételével, ezen az előadáson egyetlen történész sem volt jelen. (Jelenlévők: G. Belot, L. Brunschvicg, G. Cantecor, V. Delbos, M. Dunan, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, L. Lévy-Bruhl, P. Malapert, D. Parodi, F. Pécaut, F. Rauh, F. Simiand, G. Sorel.)

77 *La causalité en histoire* 1906: 262.

78 *La causalité en histoire* 1906: 263.

79 *La causalité en histoire* 1906: 267.

80 *La causalité en histoire* 1906: 267.

jelenségek, míg az igazi okok – melyek az egymásra következő cselekedeteket is lehetővé teszik –, a társadalom működési struktúráiban rejlenek. Ahhoz, hogy az igazi okokhoz eljussunk, az együttjáró változók módszerét kell használnunk, mely megmutatja, melyik megfigyelt tény melyik másikkal alkot szükséges és „legkevésbé felcserélhető” kapcsolatot és mi teszi lehetővé létezését.

Szerencsére Simiand a történelemtudomány rendelkezésére bocsájtja képességeit, és hogy az előreléphessen, számbaveszi azokat a szabályokat, amelyeket a történészeknek követniük kell. Ezek: „egy meghatározott okozat magyarázatának általános terminusokkal történő leírása”, „az ok és a feltétel megkülönböztetése”, „a közvetlen előzmények magyarázatának állandó követelménye”, „minden esetben olyan magyarázó javaslatok lefektetése, melyeknek a fordítottja is igaz”.⁸¹ Míg a *Méthode historique et sciences sociales*-ban a „hagyományos” történész és a társadalomtörténész szembenállását hangsúlyozza, az 1906-ban elmondott beszédében már árnyaltabban fogalmaz: itt Simiand azt állítja, hogy a történészek tudtuk nélkül már tudományos eljárásokat alkalmaznak, és a fent olvasható „formális szabályok” használatára buzdítja őket, melynek segítségével a történettudományt „igazi magyarázó” tudománnyá képesek átalakítani.⁸²

Simiand elemzett hozzászólását a „modern iskola” elleni támadással indítja, mint amely a történelmet a „múlt reprezentációjaként” gondolja el, noha – a források passzivitásából következően – maguk a tények is történészek beavatkozásának eredményei és konstrukciói.⁸³ Meglátásom szerint Simiand efféle kirohanásai egyáltalán nem mondanak ellent a „historizáló történész” mintapéldányaként szerepeltetett Seignobos gondolatainak. A cikkben például Simiand is azt hangsúlyozza, amit korábban Seignobos: illúzió a forrásokat a múlt automatikus lenyomataként kezelni! Simiand a „historizáló történészek” közösségének Seignobos személyén keresztül üzent hadat, olyan kijelentéseket és gondolatokat tulajdonítva neki, melyeket ő, mármint Seignobos, soha nem vallott magáénak. Ezzel azonban Simiand nagymértékben hozzájárult a ’pozitivistá’ Seignobos – később ellenséges viszonyítási pontként is nagyszerűen alkalmazható – képiének kialakulásához.⁸⁴

81 *La causalité en histoire* 1906: 262–267.

82 Vesd össze az 1903-ban leírtakkal: „Még a ’historizáló történész’ is, amikor a társadalomtudomány problémája foglalkoztatja – tudatosan vagy anélkül – az efféle tudomány tagadására törekszik.” (Simiand 1903a: 115.)

83 Simiand 1903a: 141.

84 A *Méthode* következő passzusa nem csupán Seignobos „nihilizmusát” és „szkepticizmusát” magyarázza meg, hanem ’pozitivizmusát’ illetően is további kérdéseket vet fel. A történelmi elemzésnek mint absztrakt eljárásnak a deklarálását követően kijelenti: „E munka [a történelmi elemzés] eredményeképpen nem új ismeretek birtokába jutunk, hanem a bizonytalan ismeret pontossá válik. Ez nem egy – az anatómiai elemzéshez hasonló – objektív módszer mellyel a valóságban létező új dolgokat vagy a dolgok közötti új viszonyokat fedezünk fel, hanem egy szubjektív módszer, hogy benyomásainkban felfedjük ezeket az elemeket és a közöttük lévő szubjektív viszonyt.” (Seignobos 1901: 117–118. Kiemelés: T.E.) Egy ilyen kijelentés a történelemnek akár hermetikus tudományként felfogását is lehetővé teszi.

SEIGNOBOS, SIMIAND, DURKHEIM ÉS A TÖBBIK EPISZTEMLÓGIAI ÉS MÓDSZERTANI VITA A (TÖRTÉNELEM- ÉS TÁRSADALOM-) TUDOMÁNYRÓL, 1906–1908.

„Mostanáig primitív, egymást kizáró szenvedélyek uralták a vitákat, melyek ellentmondást nem tűrően utasították el egymást. Úgy tűnik, az ilyen összecsapások, küzdelmek során az ellenfeleknek egyetlen célja volt: a másik földre döngölése.”

Émile Durkheim⁸⁵

A nagy történelmi folyóiratok reakcióképtelensége miatt kifulladásig látszó vita 1907-ben átkerült a Francia Filozófiai Társaság keretei közé, ahol Seignobos két ízben is kifejtette álláspontját: 1907. május 30-án „Az okság keresésének gyakorlati problémái a történelmi munkában”,⁸⁶ majd meghosszabbítva, 1908. május 28-án „Az ismeretlen és a tudattalan [szerepe] a történelemben” címmel.⁸⁷ Biztos vagyok benne, hogy a durkheimianusok nem véletlenül választották a vita folytatásának ezt a módját. A társaságot nem a történészek uralták, számos tagja Durkheim baráti köréhez tartozott, és egyébként is maga a közeg nyitott volt a durkheimi törekvések előtt.⁸⁸ Seignobos pedig, aki a történettudomány legreflektáltabb képviselőjének tűnt, nem igazán érezte otthon magát a filozófusok klubjában.

A vita kombattáns hangnemét többen többféleképpen magyarázzák.⁸⁹ Roger Chartier és Jacques Revel arra hívja fel a figyelmet, hogy a durkheimianusok vitatkozó, gyakran agresszív hangneme – a „militáns tudósközösség” jellemvonása –, a hozzászólás új stílusát honosította meg az intellektuális életben.⁹⁰ Az okot Philippe Besnard a „szociológia imperializmusában”,⁹¹ Madeleine Rebérioux pedig generációs ellentétben látja.⁹² Gérard Noiriel érdekes meglátása szerint Seignobos azért került defenzív pozícióba, mert nem ugyanazt a (filozófiai) nyelvet beszélte, mint Simiand, és így nem tudott annak „igazi, tudósok között etikus vitájában” egyenrangú partnerként részt venni.⁹³ És per-

85 Durkheim 1895: 136.

86 *La recherche des causes* 1907. 1907. május 30-án az előadáson jelen volt: G. Bloch, L. Brunschvicg, G. Cantecor, F. Challaye, V. Delbos, M. Drouin, M. Dunan, A. Bazailles, G. Beaulavon, R. Berthelot, G. Glotz, E. Halévy, B.-M. Jacob, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, P. Mantoux, F. Ogereau, D. Parodi, J. Perrin, F. Simiand, G. Sorel, L. Weber, M. Winter.

87 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908.

88 Durkheim a Társaságnak csak azokon a vitáin vett részt, ahol a filozófia klasszikus hagyományához kapcsolódó kérdéseket vitatták meg. Az új tudományfilozófiai problémákat felvető vitákban, amelyeket például Henri Poincaré és Pierre Duhem vetettek fel, nem volt jelen. Kétséges, vajon Durkheim olvasta-e egyáltalán Poincaré-nak a kor tudományos közegében népszerű munkáit (Némedi 1996: 250).

89 A korabeli tudományos élet különleges szerepet tulajdonított a vitának: az igazság(ok) kiderítésének terepeként látta (Revel 2003). Vö. Henri Berr törekvését és különféle polémiákat leközlő lapját, a *Revue de synthèse historique*-ot (Berr 1997).

90 Chartier–Revel 1979.

91 Besnard 1986.

92 Rebérioux 1983.

93 Noiriel 1996.

sze nem szabad megfedkezni a tágabb kontextusról sem: Simiand messze legvehemensebb kirohanásai marginális intézményes pozíciójával is magyarázhatóak.

Mindegyik feltételezés elfogadható, egyedül Rebérioux „generációs” magyarázatával kapcsolatban vannak kétségeim. Igaz, hogy Seignobos csaknem húsz évvel volt idősebb Simiand-nál, és hogy a durkheimianusok egy fiatalabb nemzedékhez tartoztak, ez azonban szerintem nem ad kielégítő magyarázatot. A hetvenes éveiben járó Lacombe a harmincéves Simiand-nal hasonló hevességgel vitázott, Célestin Bouglé, Dominique Parodi és Mantoux fiatal koruk ellenére a mérsékelték táborába tartoztak. De a ’generációs kártyát’ kétségkívül mindkét fél megpróbálta kijátszani. Simiand minden alkalmat megragad, hogy kijelentse: „az új nemzedék a szociológia felé fordul, és filozófiai terminusokban gondolkodik”,⁹⁴ Seignobos pedig saját jártasságára hivatkozik, azt sugalmazva, hogy Simiand ötletei tapasztalatlanságából erednek.⁹⁵ De amikor a dolognak tétje van, Seignobos visszautasítja a leegyszerűsítésnek ezt a formáját: „Miközben Simiand szövegét olvastam, arra gondoltam: fiatalabb nálam, ezért lehet, hogy igaza van. Végül arra a következtetésre jutottam, hogy Simiand-nak biztosan igaza van, de én sem tévedek. Nem generációs, hanem két szakma közötti különbség van közöttünk: egy filozófus és egy történész között megszokott nézeteltérés.”⁹⁶

Érdekes, hogy az 1906-os történeti okságról szóló vitában – amiben Seignobos nem vesz részt, és Lacombe az egyetlen történész⁹⁷ – Frédéric Rauh⁹⁸ ugyanabba a helyzetbe kényszerül bele, mint később Seignobos. Rauh úgy véli, hogy „a történelem alapvető feladata a tények különlegesét és egyediségét adó módszeres tanulmányozása”.⁹⁹ De azt is hozzáteszi: „léteznek történelmi általánosítások – azaz a tényeknek olyan csoportjai, melyek helyzetét meg tudjuk határozni –, de [...] az is igaz és tanulságos, hogy az eddig feltételezett törvények vagy hamisnak vagy elnagyoltnak bizonyultak. Ugyanakkor ezek a törvények – amennyiben léteznek – nem történetiek. [...] Pozitív látásmódra van szükség ahhoz, hogy mind tények, mind történeti törvények létezését megállapítsuk. Miközben definiálok, hogy mit értek történelmen, nem zárom ki az általános(ító) fogalmakat.”¹⁰⁰ E kijelentés sem menti meg azonban Rauh-t Lacombe támadásától: „Őn a szukcesszív történelem iránt vonzódik. [...] Úgy tűnik, hogy a narratív történelem és a szociológia között áthág-

94 *La recherche des causes* 1907: 264.

95 „Nemzedékem intézménytörténettel próbálkozott: nem kell mondanom milyen illúzióktól kellett végül megválnunk. [...] Az intézménytörténet a jogi *terminus technicus*ok használatának örömet adják, és az általános formában megjelenő tények valóban kedvesek a szemnek. Nemzedékemre általánosan jellemző volt az intézménytörténet-írás, napjainkban pedig egyre kevesebbet beszélünk róla. [...] Meg kell jegyezni [...], hogy a tények sokkal érthetőbbek, ha természetes, kronológiai rendjük szerint, saját jellemzőiket megtartva mutatjuk be őket.” *La recherche des causes* 1907: 274–275.

96 *La recherche des causes* 1907: 267.

97 1906. május 31-én az előadáson jelen volt: G. Belot, L. Brunschvicg, G. Cantecor, V. Delbos, M. Dunan, L. Laberthonnière, J. Lachelier, P. Lacombe, A. Lalande, X. Léon, L. Lévy-Bruhl, P. Malapert, D. Parodi, F. Pécaut, F. Rauh, F. Simiand, G. Sorel.

98 Lásd a 27. sz. jegyzetet.

99 *La causalité en histoire* 1906: 286.

100 *La causalité en histoire* 1906: 287.

hatatlan szakadékot szeretne teremteni. Szerintem a narratív történetírás a történeti szociológián nyugszik, mindkettő sorsdöntő a másik számára, és tulajdonképpen minden elbeszélő történetírásban kikerülhetetlenül jelen van egy többé-kevésbé szociológiai törekvés.”¹⁰¹ Rauh ezután hiába próbálja álláspontját tisztázni, „az egy csónakban evező” Lacombe és Simiand a konfrontációt választják.

Egy másik, még ugyanezen évben lezajló vitában azonban ismét Seignobos kerül a célkeresztbe, ráadásul ekkor már saját kollégáinak többségével szemben is védekeznie kell. Az okság keresését körüljáró vitát az ókortörténész Gustave Bloch – Marc Bloch apja – kezdi azzal, hogy védelmébe veszi a történelmi szabályszerűségek kutatását.¹⁰² A megjegyzést Paul Lacombe és egy másik ókortörténész, Gustave Glotz helyeslése kíséri, aki megjegyzi: „Nem tudom követni Seignobos urat, aki nem akar túllépni az egyedi jelenségeken és elveti a törvények keresését. [...] Ki kell lépni az egyediből, fogalmat kell alkotni a helyzetről, hogy megérthessük a tényeket.”¹⁰³ Glotz szabadon beszélhetett, hiszen megtartotta a Sorbonne-on első órait, amit a szakma Langlois és Seignobos elleni kiáltványként értékel.¹⁰⁴ Glotznak – ahogy a vita egyre intenzívebb résztvevőjévé vált – egyre inkább meggyőződésévé válik a történettudomány megalkotásának szükségessége. Mindenkinek megvan a maga történelemfilozófiája – így Glotz –, ami lehetetlenné teszi, hogy a történelem valóban tudományos diszciplínaként jelenjen meg. Glotz szerint nem szabad a történelem globális érthetőségének szükségessége mögé bújni, ellenkezőleg, objektívalni kell. A szociológia programját próbálja meg visszakövetelni a történelem számára, azaz olyan történeti szociológiát szeretne, amely „a civilizáció különböző stádiumában különböző emberi cselekedetek közötti viszonyokat vizsgálja, hogy kibogozza a társadalmak fejlődését szabályozó törvényeket, így törekedve azoknak az alapoknak rögzítésére, amelyet egy szép napon talán társadalmi statikának vagy társadalmi dinamikának fognak nevezni.”¹⁰⁵ Majd felteszi a sokakban megfogalmazódott kérdést: „Ha így áll a dolog, vajon a pozitív tudományok példája bátorítólag

101 *La causalité en histoire* 1906: 287.

102 „Kétségtelen, hogy a történelem roppant bonyolult dolog [...], de vannak egészen egyszerű, elemi erők által létrehozott jelenségek, ezekhez a jelenségekhez talán kereshetnénk általános adatokat. [...] Itt vannak például a forradalmak: láthatjuk, hogy általában anyagi követelésekkel kezdődnek. Az athéni szegények földet követeltek, hogy elkerüljék a rabszolgaságot, és csak ezt követette a politikai jogok követelése, ugyanez történt Rómában és a modern forradalmak esetében is. Íme, egy általános törvény vázlata. Nem gondolom, hogy a történelmet *en bloc* általánosságokban kell leírni, de azt igen, hogy a történelmet alkotó különböző jelenségeket jellegzetes módon kell elbeszélni, és a módszereket variálva esetről esetre kell megpróbálni magyarázatot adni a jelenségek mindegyikének sorozatára.” (*La causalité en histoire* 1906: 290.)

103 *La recherche des causes* 1907: 302.

104 Gustave Glotz az ókortörténet egy kevésbé ismert kutatási területét választotta: a büntetőjogot. 1904-ben *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce* (Családi szolidaritás Görögország büntetőjogában) címen védte meg doktori dolgozatát. Ezt követően számos cikket publikált a *Revue Historique*-ban, a *Revue de synthèse historique*-ban és a *Revue des études grecques*-ben, mely utóbbinak 1907-ban főszerkesztője is lett. 1907-es Sorbonne-ra történet kinevezése után jóval kevesebb tanulmányt írt, feltételezhetően a tanításra koncentrált energiáit. Végül 1907-ben, Paul Guiraud halála után nevezték ki a Sorbonne görög történelem tanszékvezető-helyettesének (végelesen csak 1913-ban kapta meg a titulust).

105 Glotz 1907: 489. Ugyanakkor távol állt tőle, hogy durkheimianussá váljék, Glotz Langlois és Seignobos történet szemléletével és a durkheimi kihívással szemben is egyértelműen állást foglalt.

hat a történelemtudományra?”¹⁰⁶ A „metodológusokkal” szemben hangoztatott egyik legfontosabb kritika ugyanis az volt, hogy negligálják az elméleteket és a történelemfilozófiát. Glotz maga is úgy véli, hogy a történettudomány fejlődésének gátja éppen ennek módszerében rejlik: „a történelmet és a történelemfilozófiát elválasztó áthatolhatatlan szakadékot a módszer ásta ki”.¹⁰⁷ Seignobos szkepticizmusára¹⁰⁸ adott válaszként, a történészeket bátorítva közzé is teszi a maga programját: „Nem szabad, hogy a módszer szigorúsága elriasszon, lebénítson és a végső szkepticizmusba döntsön minket, nem szabad, hogy a bizonytalanságnak abba az egyszerre fájdalmas és fennhéjázó állapotába merevítsen minket, amit Bacon az eljövendő tudomány néven becsmérelt és amit ókori terminussal élve *akatalepsziának* nevezett. Ellenkezőleg, a történésznek tudatában kell lennie, hogy mindenki képes, sőt mindenkinek kötelessége egy kisebb-nagyobb követ tenni a hatalmas építményhez. Bízunk a történeti módszer alaposságában, eredményeiben és abban, hogy képes az összehasonlító módszerre támaszkodva szubsztanciális valóságot tartalmazó eredményeket produkálni. Összetörtük a gabonaszemeket, behordtuk a szép és tiszta lisztet hombárainkba: csináljunk hát kenyeret!”¹⁰⁹

A törvény(szerűség) fogalma tehát megkerülhetetlen volt a történészek számára. Az a benyomásom, hogy közülük azok, akik a történelemtudomány részeként gondolták el azt, egészen más értelemben használták, mint Simiand vagy a szociológusok. Gustave Bloch például a törvények 'paradigmatikus' jellegét hangsúlyozta,¹¹⁰ sőt a következő évben megállapította: „Lehetetlenség egyetérteni Durkheim úrral abban, miszerint az okok törvényekre következhetnek. Ez igaz lehet más tudományokban, de itt, ahol lehetetlen az ismétlődés, ahol nem tudjuk a lényegest a mellékes dolgoktól megkülönböztetni, ez másképpen van.”¹¹¹ Gustave Glotz pedig egyik, a vitával egyidőben megjelent cikkében a törvények elhamarkodott meg-

106 Glotz 1907a: 488.

107 Glotz 1907a: 488.

108 Seignobos meggyőződése, hogy a történettudomány még annyira fejletlen, ott tart, ahol a természettudományok tartottak az ókori görögök korában, ezért minél nagyobb mennyiségű „anyagot” kell összegyűjteni, mielőtt még „általános kérdéseket” lehetne feltenni. Még sokáig hagyni kell tehát békében dolgozni az empirikus kutatókat, míg majd egy nap – talán – általános és pontos eredmények szülehetnek. *La recherche des causes* 1907: 289. Ez a gondolat állandóan kísértette a kor történészeit, például Paul Lacombe is azzal a bejelentéssel köszöntötte a *Revue de synthèse historique* első számának olvasóit, hogy „ott tartunk, ahol a kémia tartott száz évvel ezelőtt”, azaz bőven van még mit tenni. De Lacombe Seignobos állításának éppen az ellenkezőjére jut: „Őn úgy gondolja, hogy még nem ismerjük annyira a történelmet, hogy általános (ítható) eredményekhez tudjunk jutni. [...] Nekem azonban az az érzésem, hogy ellenkezőleg, már elég sokat tudunk a történelemről ahhoz, hogy általános törvényeket állapíthassunk meg”. (Lacombe 1900: 5; és *La recherche des causes* 1907: 291.)

109 Glotz 1907a: 495.

110 „Lehetséges, hogy képesek vagyunk arra, hogy adatok alapján egyes jelenségeknek nem okát (egy tudós nem keres okokat), hanem törvényeit keressük. Ezek az egyszerű jelenségek törvények determinációjára utalhatnak. A fizikai törvények nem megváltoztathatatlanok és nem csálthatatlanok, ismereteinkkel együtt változnak. Miért lennének ambiciózusabbak a történelem esetében?” (*La recherche des causes* 1907: 290.)

111 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 240.

állapításától óvott,¹¹² és Bloch véleményével egyetértve megjegyezte: „elegendő, ha a törvények ideiglenes bizonyossággal rendelkeznek”.¹¹³

„Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság.”
Paul Lacombe¹¹⁴

Seignobos számára – mint fentebb olvasható – „a természetes érvelést” az analógiákkal történő magyarázat jelentette, hiszen ez biztosította az idő folyamatosságát és objektivitását, ugyanakkor ez teszi lehetővé a megélt tapasztalatot és a megértést is. Azaz, az analógiát az egyik legfontosabb történelmi eszköznek tartja.¹¹⁵ Ezzel szemben az összehasonlítást elutasítja, mivel az események véletlenszerűek és egyediek, tehát semmiféle összehasonlításra nem alkalmasak. „Szinte soha sincs elegendő párhuzamunk, amely az összehasonlítást is lehetővé tenné” – jelenti ki 1908-ban a Durkheimmel folytatott vita során.¹¹⁶

Az összehasonlító módszer – mely már a megelőző történelmi generációkat is foglalkoztatta – a durkheimianusok fantáziáját is megmozgatta, különösen azokat, akik az ősi társadalmak iránt érdeklődtek. Ezeknek a tudósoknak jó része több irányban specializálódott. Például Henri Hubert egyszerre foglalkozott a kelta őstörténettel és Asszíriával, Jean Reynier-t a keresztény és a hindu aszketizmus, Georges Davyt a római és a germán jogtörténet, Marcel Granet-t a távol-keleti és a francia feudalizmus párhuzamai érdekelték. De azokat is hajtotta a komparatiztikára törekvés, akik egy adott civilizációra koncentráltak, mint például az athéni joggal foglalkozó Louis Gernet-t. A történészek összehasonlító történetírás iránti attitűdje a társadalomtudományhoz – konkrétan a szociológiához – fűződő kapcsolatainknak is jó indikátora lehet, így nem meglepő, hogy a komparatiztika módszertani kérdései már a kezdetektől jelen voltak a vitákban. Érdekes kérdés, vajon történészek közül kik és miért fogadták vagy utasították el ezt a módszertani eszközt? Jelen írás keretei között természetesen nem nyílik mód a kor írásainak tüzetes vizsgálatára, így csak néhány – talán tipikusnak tekinthető – szemlélet bemutatására szorítkozom.

Az összehasonlítást elutasító történészek érvelésében a következő két lényegi kifogást találtam: a történészek az egyediség kategóriáiban és nem általános(ítható)ságokban gondolkodnak, mindig olyan kontextuális értelmezést adnak, mely elválaszthatatlan a forrásoktól, illetve ezek nyelvezetétől. Más szóval, tisztában vannak azzal, mennyire nehéz a múltat modern terminusokban elbeszélni. A komparatiztika esetében ugyanez a probléma merül fel: a kétféle nyelv használata és az a nehézség, hogy közöttük összeillő fogalmakat találjunk. Emellett elég problematikus két ugyanolyan típusú forrást találni, két, esetleg igencsak eltérő kultúrájú területen.

112 Glotz 1907b: 491.

113 Glotz 1907b: 490.

114 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 237.

115 Seignobos 1901: 120.

116 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 236. Vö. „Azok a régmúlt dolgok, melyeket el kell képzelniünk, nem hasonlíthatóak össze teljesen a ma látott dolgokkal, egyetlen Cézárhoz vagy Klodvighoz hasonló férfit sem találunk napjainkban.” (Langlois–Seignobos 1898: 181.)

A különböző elképzeléseket a következő idézettel szeretném demonstrálni:

Seignobos: – Szinte soha sincs elegendő párhuzamunk, amely az összehasonlítást is lehetővé tenné.

Durkheim: – De hát ezek a tények, megfigyelem őket, és Ön is tudja, gyakran milyen meglepő hasonlóságokat találunk különböző népek intézményei között.

Seignobos: – Ezek a népek azonban mindig mélységesen különböznek egymástól.

Durkheim: – De amikor a házasság kapcsán megállapítom, hogy azonosak a formalitások, minden szempontból hasonlóak ünnepek, ugyanolyan módon él együtt egy férfi és egy nő a Föld különböző pontjain, mi akadályozná meg Ön szerint az összehasonlítást? Ön milyen következtetést von le mindebből?

Seignobos: – Semmilyen. Nem látom okát hasonlóságuknak.

Lacombe: – *Seignobos* úr elfelejteni látszik, hogy a források, ha magukban és elszigetelten vizsgáljuk őket, soha nem igazolják a tényeket. Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság. Tétélezze fel, hogy egy eredetinek tűnő, egyedülálló forrás van a birtokában, de olyan tényről tudósít, mely példa nélkül áll a történelemben. Valószínűleg kétkelkedne a tényben, és teljesen jogosan.

Seignobos: – De az összehasonlítás a történelemben párhuzamok megállapítására szorítkozik: soha sincsenek tökéletes hasonlóságok.

Lacombe: – Mit számít az?! Összehasonlítás nélkül nincsen bizonyosság, másfelől az összehasonlítás alapozza meg, biztosítja kritikánkat. Amikor szembe találok magam olyan indítékokkal, amelyeket a történészek régen élt embereknek tulajdonítanak, hajlamos leszek a gyanakvásra, mert nem ismerem fel a nekem lefestett emberekben az általam ismert emberi természetet. Látja, az összehasonlítás mindig előnyös.

Seignobos: – Rendben van. Leggyakrabban csakugyan a jelennel vont homályos analógiák alapján ítélünk és kritizálunk a múlt jelenségeiről, mivel két régen történt eseményor között csak nagyon ritkán találunk igazán pontos párhuzamot, és nagyon ritkán hasonlítjuk össze őket. Az összehasonlítás leginkább azt jelenti a történész számára, hogy ahhoz közeledik, amit saját jelenében talál, amelyben ő él. [...] Sajnos alapvető nehézségek származnak az ilyen különösen kétes kísérletekből: nincsen semmiféle eljárásunk valóban pontos és összehasonlítható kategóriák konstruálására, sohasem tudjuk pontosan mit is hasonlítunk. Az ilyesfajta megközelítések nagyon leleményesek, ösztönzőek lehetnek, ámde semmilyen tudományossággal sem bírnak.¹¹⁷

117 „Mit lehet a történelemben összehasonlítani? Személyeket, például Cromwellt Napóleonnal? Ez teljesen hiábavaló. Intézményeket, szokásokat, azaz különböző korok hasonló cselekedeteit? [...] Vegyük például a csoportokat, mely csoportok hasonlóak? Össze lehet hasonlítani az angolokat az athéniakkal?” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 279.) *Seignobos* szerint a történelemtudományban nem jellemző a definíciók pontosságára törekvés, pedig a definíciók és a szigorú kategóriák használata komparatiztika esetében különösen fontos.

Lacombe: – Azért, mert Ön túlságosan igényes vagy túl ambiciózus. A tényeket és eseményeket mindig hatalmas tömegeiben szeretné összehasonlítani. Részletek elemzésével és összehasonlításával kell kezdeni, be lehet mutatni például, hogy ugyanolyan típusú mezőgazdasági kultúra, időben és térben változva is hasonló következményekkel jár.¹¹⁸

Seignobos hangsúlyozza tehát, hogy az általunk közvetlenül ismert tényekkel vont párhuzam nélkül lehetetlen a múlt megismerése: „Mindenesetre ez a munka mindig csak részleges és elszigetelt tényeket eredményez, ezek a tények nem érhetőek közvetlenül el, csak a jelennel vont párhuzamok, következtetések egész rendszerének megmozgatása révén. És ahhoz, hogy az írott forrásokat követve mindez az igazi múltat reprezentálja, képzeletünk jelentős munkájára van szükség.”¹¹⁹ Seignobosnak ez a minden munkájában hangzottatott meggyőződése Simiand élénk tiltakozását váltotta ki: „A már ismert, mai emberek cselekedeteinek, gondolatainak és motivációinak *képzeletéből* eredő gyakorlat önkényes, képzelet alapján felépített konstrukció, a pszichológia kritikátlan és a hasonlóság szabályának előzetes kidolgozását nélkülöző, rosszul kidolgozott, tudattalan alkalmazása. Hát ez lenne az, amiből a történész »magyarázatát« meríti.”¹²⁰

Mindazonáltal Seignobos véleménye az összehasonlító történetírásról mégsem egyértelmű. Világosan kifejtett elutasító álláspontja mellett olyan kijelentéseket is közreadott, miszerint „kísérletezés hiányában, egyedül az összehasonlítás teszi lehetővé a jelenségek elválasztását, ez az egyetlen módja, hogy megfigyeljük, mely jelenségek járnak együtt és melyek függetlenek egymástól”.¹²¹ Ugyanebben a műben, néhány fejezettel később, egy ezzel teljesen ellentmondó megjegyzés is olvasható: „szigorúan véve semmi sem összehasonlítható, csak különböző pillanatokban ugyanazok az *egyének*”.¹²²

Ennek a paradoxonnak a megválaszolására két lehetőség adódik. Egyfelől az összehasonlító módszer sajátosságok magyarázatának eszköze is lehet, nemcsak a törvény(szerűség)ek kutatásáé. Az alkalmazásnak ezt a lehetőségét a *Méthode* is említi,¹²³ de feltételezem, hogy a szerző véleménye fokozatosan változott a módszer alkalmazhatóságát illetően. Ha metodológiai használatától el is zárkózik, az összehasonlítást kitűnő pedagógiai eszköznek tartja: „Az összehasonlítás segít meglátni a különböző korok és különböző népek közötti különbséget. A tanuló rájön, hogy az emberek nem mind egyformák. Elsajátítja a *sokszínűség* fogalmát, ami értékes szerzemény, mivel ezzel tud harcolni a természetes törekvéssel szemben, hogy ugyanúgy ábrázoljon különböző népeket és különböző korokat.”¹²⁴ A fejlődés bemutatása is könnyebb összehasonlítással: „Elég lenne a tények tömegéből egy használat, egy intézmény egy speciális kategóriáját kiválasztani, egymást követő korszak-

118 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 237–238, 241.

119 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 270, Seignobos 1901: 120.

120 Simiand 1903: 128.

121 Seignobos 1901: 152–153.

122 Seignobos 1901: 239.

123 „Az absztrakciók összehasonlítása nem segít a változások okainak kiderítésében, egyedül arra jó, hogy a jellegzetességeket egyértelműbben definiáljuk.” (Seignobos 1901: 152–153.)

124 Seignobos 1907: 115.

kokban bemutatni őket, ezekben a korszakokban összehasonlítani őket, hogy nyilvánvalóvá váljanak a különbségek. (Például a lovagok fegyverzetének változása a 10., 12., 14. és a 15. században.) Így tudnánk bemutatni a fokozatos fejlődés esetét a hallgatóknak.”¹²⁵

A történelem pedagógiai funkciója annyira fontos volt számára, hogy még a történelem tudományosságának kérdése is háttérbe szorult miatta: „A történelemnek elsősorban pedagógiai értéke van: azaz a specializáció ellensúlya és ellenmérge. [...] Ha a történelmet megfosztjuk lényeges és speciális jellemzőjéről, ha a jelenségek folyamatos sorrendiségétől megszabadítva általános törvény(szerűség)ek kutatását tűzzük ki feladatául, a történelem elveszíti minden pedagógiai értékét, és hiábavaló lesz művelni.”¹²⁶

Az összehasonlító módszer kétértelműsége még a módszer úttörőinek írásában is megjelenik. Gustave Glotz *Leçon d'ouverture au cours d'histoire grecque de la Sorbonne* címen megjelent székfoglaló beszédében a következő kérdést teszi fel: „Ha törvény(szerűség)ek felkutatása éppen úgy feladatunk, mint a történeti módszer szabályaival összhangban a tények megállapítása, akkor ehhez a hirtelen hatalmasra nyílt területhez eljárást kell találnunk. Ez a legitim, de ritkán használt eljárás az összehasonlítás. Az összehasonlító módszer az összes tudományágban csodával határos fejlődést produkált, miért ne részesedhetne előnyeiből a történelemtudomány is?”¹²⁷ Ugyanakkor a helytelen használat veszélyeire is figyelmeztet: „Először is tudni kell, hogy milyen megjelenési formában és melyik esetben lehet az összehasonlítás hasznos. A történészek például, célzással kezdik. A múlt dolgairól beszélve, a jelen dolgait jelölő szavakat használunk, ókori embereknek modern neveket adunk. [...] De amikor egy szerző anakronisztikus fogalmak kiválasztásával szeretne párhuzamokat vagy egyezéseket elhiteni velünk, rögtön gyanakodni kell. [...] Igaz, bizonyos művek azt sugallják, hogy ugyanazok az okok ugyanazokat az okozatokat produkálják; egy eseményt mások, általában saját koruk történéseivel folyamatosan egybevetve magyaráznak.”¹²⁸ A prezentizmusnak erre a veszélyére több történész is felhívja a figyelmet; Henri Hauser korábban említett művében Gustave Glotz egy Paul Guiraud könyvéről írt mondatát idézi: „Az utóbbi néhány évben lett jellemző a *jelenkor problémáinak* megjelenése az ókortörténetben. [...] Már az a kérdés is felvetődhet, hogy Athén és Róma törvényhozói, filozófusai bizonyos szempontból nem korunk kommunistáinak és szocialistáinak előfutárai-e?”¹²⁹ Paul Mantoux pedig amellet kardosko-

125 Seignobos 1907: 122.

126 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 273. A történelem pedagógiai szerepének fontossága természetesen általánosan elfogadott elv volt. Gustave Glotz szintén reflektált Langlois és Seignobos könyve nyomán 1898-ban megindult vitára, magát a továbbiakban többször idézendő szöveget is – részben – velük szembehelyezkedve írta. Glotz ugyanis éppen úgy elutasította a 'l'art pour l'art' és a tisztán pedagógiai szereppel felruházott történelemtudományt. „A többi diszciplínához hasonlóan a történelem is a pedagógiához tartozik, de nem oldódik fel benne teljesen. Erre [a pedagógiai célra] is felhasználható, de nem ez az egyetlen és legfontosabb feladata. Ha így tennénk, a legnagyobb veszélyeknek tennénk ki [a történelmet]. [...] Mondjuk ki, a történelemnek semmi szüksége sem politikává, sem pedagógiává válni.” (Glotz 1907a: 485.)

127 Glotz 1907a: 490.

128 Glotz 1907a: 490–491.

129 Glotz 1901: 392, idézi Hauser 1903: 3. 1. lbj.

dik, hogy a körülmények, a kontextus pontos ismerete nélkül nem lehet helyesen alkalmazni az összehasonlítás módszerét.¹³⁰ Henri Hauser egyenesen elutasítja a komparisztikát, mivel szerinte egy adott társadalomban, adott időpontban olyan bonyolult összefüggések léteznek, melyek a történeti következtetés értelmében a valóság egy bizonyos típusát alkotják.¹³¹ Simiand szerint e „hagyományos történetírói” magyarázat meghatározó elemét alkotó *Zusammenhang* nem képes tudományos magyarázatot adni, oksági törvények megállapítása nélkül pedig még a tények pontos leírására sem képes.¹³² Számomra meglepő módon, a mindenkori kontextus fontosságát folyamatosan hangsúlyozó Seignobos is elutasította a *Zusammenhang* „félíg-meddig misztikus” fogalmát.¹³³ Ugyanakkor az egybeesés (*coïncidence*) és az összetartozás (*complexus*) a történeti kutatás – és nyelvezetének – elválaszthatatlan részét alkották, de ezen írás keretei között sajnos sem ezekről, sem az esetlegesség filozófiai problémájáról nem tudok szót ejteni.

A vita kibékíthetetlennek tetsző ellentéteire adható plauzibilis magyarázatok egyike lehet a módszer(ek)hez – vagy a Módszerhez – fűződő eltérő viszony. Simiand például abból az elvből indul ki, hogy a tudományos kutatás módszerei felcserélhetőek,¹³⁴ és úgy gondolja, hogy a diszciplínák képviselői közti dialógus elengedhetetlen feltétele, hogy a kutatók túl tudjanak lépni saját empirikus tapasztalataikon és korlátaikat meghaladva szoros kapcsolatot tudjanak kialakítani egymással. Ismert, hogy Simiand filozófiai, közgazdasági és statisztikai végzettség birtokában szociológiai és történelmi kérdésekről is írt, de a diszciplináris határok efféle meghaladása az egész durkheimi(ánus) szociológiára jellemző volt, melynek maga az *Année sociologique* legmeggyőzőbb példája. Simiand szerint az összes humántudomány empirikus gyakorlata átjárható, hiszen tárgyuk – a társadalmi jelenség – azonos, így ezek a különböző tudományok csak részei egy átfogó tudománynak, a társadalomtudománynak. Ez a megközelítés nyilvánvalóan bosszantotta a kortársak egy részét. A filozófus Georges Cantecor 1906-ban az okság problémáját körüljáró vita során a következőket válaszolta Simiand-nak: „Az Ön magyarázatai arról a törekvésről tanúskodnak, hogy a történelmet szociológiára korlátozza. [...] Eredeti szándéka arra irányult, hogy bemutassa, miképpen magyarázható az egyedi, de egy másik terület tudományos eljárásától elragadtatva nem ismeri fel ennek a [történeti] kutatásnak a speciális feltételeit.”¹³⁵

130 Mantoux 1903: 124.

131 Hauser 1903: 415.

132 Simiand 1903a: 148–149.

133 „A dolgok természetéből fakadó szükségzerű viszonyok elképzelése [...] Németországban Herder félíg-meddig misztikus filozófiai terminusából alakult ki. Ezt tanítványai tovább finomították [...] így jött létre a *Zusammenhang* fogalma, mely még egy másik félíg-meddig misztikus zavaros elképzeléssel, a *Volksgeist* tal is összekeveredett.” (Seignobos 1901: 248.)

134 Noiriel 1996: 81.

135 *La causalité en histoire* 1906: 282. Mint már korábban megjegyeztem, Seignobos maga is elfogadott egy bizonyos mértékű interdiszciplinaritást: „A jelenségek valódi elkülönítését egyedül lehetővé tevő tapasztalatok hiányában, az összehasonlítás az egyedül lehetséges eljárás annak megállapítására, hogy mely jelenségek tartoznak össze és melyek függetlenek egymástól. De ez a művelet, sem egy rövid ideig megfigyelt társadalom tisztán szociológiai módszerével, sem egy pontatlanul megfigyelt társadalom tisztán történeti módszerével nem hajtható végre. Ez csak akkor lehetséges, ha a társadalomtudományok módszereit a történelemével kombináljuk.” (Seignobos 1901:

„Az a módszertanról kialakult vita, amely a szociológusokat és a történészeket a közelmúltban szembeállította, kevésbé az őket szétválasztó különbségekről, mint inkább az őket egyre szorosabban összekötő kapcsolatokról tanúskodik.”

Paul Mantoux¹³⁶

Simiand cikkére elsőnek Paul Mantoux válaszolt, 1903-ban *Histoire et sociologie* címen a *Revue de synthèse historique* jelentette meg cikkét.¹³⁷ Ebben egyfelől hatástalánította Simiand agresszív támadását, másfelől helyreállította a történészek és a szociológusok közti párbeszédet. Seignobos és Simiand nevének említése nélkül, a diszciplínák sajátosságainak (felismerésére kérte a két szakmát – a történelem például narratív tudomány, míg a szociológia állandó oksági magyarázatok felfedezőjeként végez tudományos munkát¹³⁸ –, és együttműködésre szólította fel őket. A társadalmi jelenségek ugyanis szükség(szerűség)ek és esetlegességek szövedékei. Ha a szociológia feladata a szükségsszerűségek vizsgálata, akkor a történelemhez a társadalmat alkotó esetlegességek kutatása tartozik, és ebben a munkamegosztásban éppen az a lényeg, hogy a két diszciplína egymás komplementer párjává válik.¹³⁹

Paul Mantoux összebékítő kísérlete nem volt egyedülálló. 1905-ben, Pierre Caron, a *Revue d'histoire moderne et contemporaine* egyik megalapítója arra kérte a történészeket, hogy ne nyugtalankodjanak előjogaik miatt és igyekezzenek alkalmazni a szociológusok jogos figyelmeztetéseit. „Arra a komoly kérdésre, amit egy szociológus, Simiand úr vetett fel, nem elég egy vállrándítással válaszolni. A felnövekvő történésznemzedék érzi a kérdés fontosságát és szeretnének hozzájárulni a történészek és szociológusok közötti félreértések tisztázásához és egy olyan kapcsolat megalapozásához, amelynek előnyei bizonyosak, lehetséges hátrányait pedig csak a jelenkori elfogultság nagyjítja fel.”¹⁴⁰

153.) Seignobos többször kikelt a szak(barbár) történészek ellen. Íme egy példa 1908-ból: „A szaktörténészek nagyon bosszantó tulajdonsága, hogy nem ismerik fel, milyen befolyással bírnak más típusú jelenségek, melyekről nem vesznek tudomást, hiszen nem is tanulmányozzák ezeket.” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 222.)

136 Mantoux 1903: 121. Lásd 36. sz. jegyzetet.

137 Mantoux 1903.

138 Hogy igazolja, miért legitim a történész egyedi tényekre és egyéniségre koncentráló kutatómunkája, három elemet hangsúlyoz. Először is, az egyedi „mindenekelőtt a társadalmi környezet következménye” és éppen a társadalmi környezet „rejtett energiái” érdekelhetik a történészt egyéni vizsgálatában. Másfelől, a változások jelentősége éppen a kronológiában válik nyilvánvalóvá, és – ellentétben a szociológusok állításával – nem csak a tartósság a társadalmi tények egyetlen törvénye. Végül, nem hiszi, hogy bizonyos véletleneket vagy bizonyos személyeket – pl. a vallásalapítókat – ki lehetne zárni a hatóokok közül (Mantoux 1903: 136–137).

139 Ismereteim szerint egyedül Simiand és Célestin Bouglé válaszolt Mantoux cikkére. Simiand Mantoux célszerűség-konceptiójára reagált röviden (Simiand 1904: 73–74), aki nem értett egyet a célok társadalomtudományokból történő kizárásával, mivel „a célszerűség számunkra az okság egy sajátos formája”. Sőt azt is hozzátette, hogy „Nemde maga Durkheim beszél társadalmilag hasznos következményről és társadalmi célokról?!” (Simiand 1903a: 133.) Bouglét Mantoux cikkében elsősorban a történelem és a szociológia viszonyáról írtak érdekelték, különösen az a rész, ahol Mantoux arról ír, hogy a szociológiának asszimilálnia kell a történeti iskolát, ha nem akarja, hogy törvényei a „levegőben” lebegjenek. Bouglé hangsúlyozza, hogy Mantoux a *posteriori* magyarázatokkal érvel, szemben a szociológusok téves a *priori* kísérleteivel. Végül Bouglé még hozzáteszi: „Ésszerű figyelmeztetés és összességben elfogadható.” (Bouglé 1905: 164.)

140 Caron 1905: 271–272.

„Igazán megrémít Seignobos úr szkepticizmusa. Őt hallgatva, ugyan mi marad a történelemből? Majdnem semmi.”

Gustave Bloch¹⁴¹

Seignobost persze ezek az érvek sem győzték meg a „szociológusok” javasolta módszer szükségességéről, és ragaszkodott álláspontjához. „A durkheimi eljárás nem teszi lehetővé a történész számára, hogy megszabaduljon a tárgyát alkotó, konkrét szituációk sokféleségéből előálló történelemtől”, így a nyilvános vita során elutasította az összehasonlító módszert, még akkor is, „ha nem marad hát más az okok keresésekor, mint az empirikus tapogatózás”.¹⁴² Seignobos végül már senkit sem talált a történészek között, akit maga mellé tudott volna állítani, vitapartnerei pedig nem éppen kesztyűs kézzel bántak vele. A vitát lezáró filozófus, René Berthelot Seignobos állításait egy már meghaladott episztemológiai álláspontnak titulálta: „A Seignobos úr által elmondottak engem a múlt század közepe táján elhangzottakra emlékeztettek. [...] Egy olyan tudósnemzedék gondolkodásmódjáról tanúskodnak, melyet nagymértékben befolyásoltak az elődök dogmatikus bizonyossággal hangoztatott doktrínái. Ők egyedül bizonyos dolgokként a tényeket tartották számon, és nem fordultak általános elméletekhez, még irányadó hipotézisek formájában sem. A tudománytörténet arról tanúskodik, hogy ezt a nemzedéket egy másik, a pontos tények meghatározásának szükséglete iránt kevésbé, az általános törvények és irányadó hipotézisek iránt viszont jóval fogékonyabb nemzedék követte.”¹⁴³ Ez a szigorú konklúzió nem volt egyedülálló, Durkheim is kijelentette, hogy Seignobos empirizmusa „a teljes nihilizmushoz vezet”.¹⁴⁴ Ez a vélemény az előzmények ismeretében nem is meglepő.¹⁴⁵ Ráadásul a néhány évvel korábbi felállás is megváltozott: Durkheim immár egyetemi pozíciók birtokában, a francia tudományos élet egyik tekintélyeként, a hallgatóság többségének támogatását élvezve állt szemben az egyre magányosabb Seignobossal.¹⁴⁶ A vita azonban mégis megtorpant, és éppen a két főszereplő, Durkheim és Seignobos miatt, mindkettő belekényszerült ugyanis a kollektív tudat kontra egyéni tudat vitájába, de ezen a pozitív tudománytól idegen úton egyikük sem akart elindulni.¹⁴⁷

141 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 240.

142 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 279.

143 *La recherche des causes* 1907: 307.

144 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 232.

145 „Egyedül a történezt zavarják különösen tökéletlen feltételek, nincsen még egy tudomány, mely ennyire sanyarú feltételek között dolgozna. [...] A történész mestersége egy rongyszedő”, illetve jellemző még egy másik vita hevében tett kifakadása: „Ó, milyen piszkos mesterség a történészi!” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 267–268; *La recherche des causes* 1907: 305.)

146 Úgy tűnik, hogy Seignobos elszigetelődésével válasza rövidebbek és kevésbé visszafogottak lettek. Gustave Glotz megjegyzésére, miszerint „fel kell vetni a problémákat”, Seignobos csak ennyit válaszolt: „Nagyon hasznos kérdéseket feltenni, de nagyon veszélyes válaszolni azokra.” (*La recherche des causes* 1907: 304.)

147 A durkheimianusok többször tiltakoztak az ismeretlen és tudattalan összemosása ellen. „Itt két egészen különböző problémáról van szó. A tudatos és tudattalan [jelensége] a közös tudatra tett bármilyen utalás nélkül is tárgyalható a történelemben; a két kérdésnek semmi köze egymáshoz. A tudattalan az egyéni tudathoz képest tudattalan és nem kevésbé valóságos. El kell tehát választani a két problémát. [...] Úgy tűnik, mintha Seignobos úr azt hinné, a kollektív tudat a történelemben megje-

Langlois és Seignobos kísérlete tehát, hogy lefektetett szabályok segítségével foglalják rendszerbe a történeti módszert, nem aratott osztatlan sikert. Néhány évvel később, Gabriel Hanotaux szépítgetés nélkül jelentette ki, hogy „a források erőltetése lustaságból adódik”,¹⁴⁸ Charles Péguy pedig – szokásos iróniájával – kifordította Langlois és Seignobos aforizmáját és állította, hogy „a történelmet a források ellenére is lehet művelni”.¹⁴⁹ Sőt, az utolsó vitába bekapcsolódott a kor talán legtekintélyesebb történésze, Gabriel Monod is, aki Seignobosnak arra az állítására reagált, mely szerint „a modern tudományt nem a nagy elméletek kitalálói és filozófusok teremtették meg, hanem az empirikusok, az egyszerű segéd munkások”.¹⁵⁰ Következő évben írt tanulmányában Monod kijelentette, hogy jöllehet a szövegkritika a történelem alapja, ám „nincsen tárgya, ha nem fogalmaz meg általános nézőpontokat” és egy nap óhatatlanul a „történelemfilozófiához” kell eljutnia.¹⁵¹ Két évvel később a *Revue historique* centenáriumi számának bevezetőjében hivatalosan is bejelentette: „A *Revue de synthèse* mozgalma¹⁵² annyiban is érdemes figyelmünkre, hogy ellenpólusát nyújtja a Franciaországban mintegy húsz éve jelenlevő, a történelmi általánosításokat és a történetfilozófiát övező nyilvánvaló bizalmatlanságnak. [...] A közelmúltban Franciaországban megjelent leginkább figyelemreméltó történelemelméleti munka, Langlois és Seignobos urak *Introduction aux études historiques* című könyve annyira óvatos, és annyi fenntartást fogalmaz meg a történeti szintézissel szemben, hogy [ezek után] ember legyen a talpán, aki ezt megpróbálja. [...] Pedig a tisztán narratív és pittoreszk történetírás csak a szórakoztatás és a kíváncsisági iránti igényünket elégíti ki.”¹⁵³

Látható, hogy Durkheim javaslatai éppen akkor hangzottak el, amikor a történészek maguk is megkérdőjelezték a források terméketlen felhalmozását és az általánosítás elutasítását. Gondolatait minden bizonnyal több olyan történész is kedvezően fogadta, akik azért intézményes keretek között nem álltak Durkheim mellé. Az összehasonlító módszert – a durkheimianusokat leszámítva – Lacombe, sőt Monod is elfogadta, ugyanez mondható el Berr-ről, Mantoux-ról és még sokakról; Seignobos elszigetelődött a szociológiát elutasító álláspontjával, talán még Henri Hauser gondolkodott – nyilvánosan – hasonlóan.

Egy, a „historizáló történészek” ellen irányuló, több oldalról érkező támadást látunk tehát.¹⁵⁴ Egy évszázad távlatából visszatekintve egyfelől paradox, hogy e tá-

lenő tudattalan magyarázatának eszközeként lett kitalálva. Ez nem így van.” (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 230, 238. és Bouglé közbeszólása: 242.) Annak ellenére, hogy a kollektív tudat kérdése még több ízben felmerült, Durkheim adós maradt a válasszal és a kérdés nem tisztázódott (*L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 229, 238, 244).

148 Hanotaux 1913: 317.

149 Péguy 1927: 242.

150 *L'inconnu et l'inconscient en histoire* 1908: 289.

151 Monod 1907: 201.

152 Henri Berr 1900-ban induló lapja, lásd 88. sz. jegyzetet.

153 Monod 1909: 10.

154 Paul Fauconnet és Durkheim Simiand cikkének évében határozták meg a szociológiát a társadalomtudományok rendszereként, amelybe természetesen a történelmet is beleértették (Durkheim–Fauconnet 1903). Durkheim elképzelései a történeti módszerek alkalmazhatóságáról és feltételezhetően magáról a történelemről is változtak idővel. A történelem iránti attitűdje nagyon ambivalensnek

madások célpontja éppen az a Charles Seignobos, aki elég nehezen gyömöszölhető bele a „hagyományos történész” kategóriába vagy legalábbis abba, amit ezen ma értünk. Másfelől szintén paradox, hogy a századelő „historizáló történészeit” támadó Simiand-t – aki a durkheimianusok közül leginkább befolyásolta a történészeket¹⁵⁵ – a mai napig durkheimianusként tartják számon, jóllehet, a durkheimi módszer két alapvető elvével szakított: az egyszerű társadalmakban fellelhető elemi formák kutatásával – mely irányelvekként szolgálna az összetett társadalmak tanulmányozásához – és a komparatiztikával.

Úgy vélem, a századforduló vitáinak elemzése – historiográfiai érdekességükön túl – a történelem- és társadalomtudományok mai problémáinak megértéséhez is hozzájárulhatnak. Látható, hogy mind az 1980-as, mind az 1990-es évek történelmi kérdésfelvetései (a társadalomtörténet újradefiniálása, a narratív történelem és a politikátörténet visszatérése; a történelmi tény és a történelmi igazság, illetve a szubjektivizmus örökzöld problémája, az interpretatív történelem, a prezentizmus, a komparatiztika problémái stb.) milyen különböző gondolati/történelmi/társadalmi kontextusban jelentek meg/jelen(het)nek meg. Ráadásul mégiscsak megnyugtató annak tudata, hogy a történetírás már száz évvel korábban is válságban volt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Az 1906–1908 között zajló viták publikált szövegei:

La causalité en histoire 1906: *La causalité en histoire*, vita 1906. május 31-én a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1906. 5. 245–290.

La recherche des causes 1907: *Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique*, vita 1907. május 30-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1907. 7. 263–309.

L'inconnu et l'inconscient en histoire 1908: *L'inconnu et l'inconscient en histoire*, vita 1908 május 28-án a Francia Filozófia Társaság rendezésében, *Bulletin de la société française de philosophie* 1908. 8. 217–347.

Andler, Ch. 1896a: *Sociologie et démocratie. Revue de métaphysique et de la morale* 4. 243–256.

Andler, Ch. 1896b: *Réponse aux objections. Revue de métaphysique et de la morale* 371–373.

Belot, G. 1898: Durkheim: *L'Année sociologique. Revue philosophique* 45. 649–657.

Bernès, M. 1895a: *Sur la méthode de sociologie. Revue philosophique* 39. 232–257 és 372–399.

Bernès, M. 1895b: *La sociologie. Ses conditions d'existence, son importance scientifique et philosophique. Revue de métaphysique et de la morale* 3. 149–183.

tűnik: elméletileg teljesen világos elképzelései voltak egy tudományos történelmi diszciplínáról, a gyakorlatban azonban a szociológiának nagyon is szüksége volt a történelem „hagyományos” módon megszerzett „anyagára”. Sőt, az a benyomásom, hogy maga Durkheim is sejtette, hogy módszerei elég nehezen alkalmazhatók – vagy éppen alkalmazhatatlanok – a történetírásban. Egy paradox állapot látható tehát: miközben Simiand a narratív diszciplína átalakítására szólította fel a történészeket, Durkheim fenntartás nélkül élvezte a „téves” módszer eredményének gyümölcsét.

155 François Simiand és az *Annales* kapcsolatára lásd Gillard–Rosier 1996. Az elemzett simiand-i szöveget 1960-ban az *Annales* szerkesztősége újraközölte.

- Berr, H. 1903: L'enseignement des sciences sociales. À propos d'un livre récent. *Revue de synthèse historique* 6. 241–245.
- Berr, H. 1905: Le mouvement d'études sur la théorie de l'histoire en Allemagne. *Bulletin de la Société d'Histoire moderne* május, 174–176.
- Berr, H. 1913: Megjegyzések Xénopol La causalité dans la série historique c. cikkéhez. *Revue de synthèse historique* 27. 271.
- Berr 1997: *Henri Berr et la culture du XXe siècle*, Biard, A., Bourel, D., Brian, E., (eds.) Albin Michel, Paris
- Besnard, Ph. 1979: La formation de l'équipe de L'Année sociologique. *Revue française de Sociologie* 20. 7–31.
- Besnard, Ph. 1986: L'impérialisme sociologique face à l'histoire. *Historiens et sociologues aujourd'hui*. Journées d'études annuelles de la Société Française de Sociologie, Université de Lille I, 14–15 juin 1984, Éditions du CNRS, Paris, 27–35.
- Besnard, Ph. 1996: Le groupe durkheimien et le combat épistémologique pour la sociologie, In Gillard, L., Rosier, M. (eds.) François Simiand, 1873–1935. Sociologie–histoire–économie. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam, 25–30.
- Blondel, G. 1897a: *Revue historique* 2. 145–159.
- Blondel, G. 1897b: Le congrès des historiens allemands à Innsbruck et la science de l'histoire en Allemagne. *Revue historique* 3. 323–330.
- Bouglé, C. 1896a: Sociologie et démocratie. *Revue de métaphysique et de la morale* 4. 118–128.
- Bouglé, C. 1896b: Sociologie, psychologie et histoire. *Revue de métaphysique et de la morale* 362–371.
- Bouglé, C. 1905: Compte rendu de l'Histoire et sociologie de Paul Mantoux. *Année sociologique* 8. 163–151.
- Caron, Ph. 1905: Des conditions actuelles du travail d'histoire moderne en France. *Revue de synthèse historique* 2. 271–272.
- Charle, C. 1987: *Les Élités de la République, 1880–1900*. Paris, Fayard
- Charle, C. 1990: *Naissance des „intellectuel”, 1880–1900*. Minuit, Paris
- Chartier, R. – Revel, J. 1979: Lucien Febvre et les sciences sociales. *Historiens et géographes* Február, 427–442.
- Durkheim, É. 1894: *Les règles de la méthode sociologique*. Quadrige/PUF, Paris, 1999. (Magyarul: *A szociológia módszertani szabályai*. In: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, 1978.)
- Durkheim, É. 1895: L'enseignement philosophique et l'agrégation de philosophie. *Revue philosophique*. 39. új kiadás, Durkheim, É.: *Textes*. 3. *Fonctions sociales et institutions*. 403–434.
- Durkheim, É. 1897: *Le suicide. Étude de sociologie*. (Magyarul: *Az öngyilkosság*. Budapest, 2000.)
- Durkheim, É. 1898: Préface. *Année sociologique* 1.
- Durkheim, É. 1903: Compte rendu des livres de G. Salvemini, B. Croce, G. Sorel. *Année sociologique* 1901–1902 (1903) 6. 123–125.
- Durkheim, É. 1938: *L'évolution pédagogique en France*. PUF, Paris 1990.
- Durkheim, É. – Fauconnet, P. 1903: Sociologie et science sociale. *Revue philosophique* 55. új kiadás: Durkheim, É., *Textes*, 1., *Éléments d'un théorie sociale*. Édition Minuit, Paris, 1975, 121–159.
- Fabiani, J.– L. 1988: *Les philosophes de la république*. Minuit, Paris
- Gattinara, E. C. 1998: *Les inquiétudes de la raison: épistémologie et histoire en France dans l'entre-deux-guerres*. Vrin, EHESS, Paris
- Gillard, L. – Rosier, M. (eds.) 1996: *François Simiand, 1873–1935. Sociologie–histoire–économie*. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam

- Glutz, G. 1901: Compte rendu du livre Paul Guiraud. *Revue historique* 11–12. 392.
- Glutz, G. 1907a: Leçon d'ouverture au cours d'histoire grecque de la Sorbonne. *Revue Internationale de l'Enseignement* 54. 481–495.
- Glutz, G. 1907b: Réflexions sur le but et la méthode de l'histoire. *Revue Internationale de l'Enseignement* 2. 481–495.
- Guilland, A. 1899: *L'Allemagne nouvelle et ses historiens*. Alcan, Paris
- Hanotaux, G. 1913: De l'histoire et des historiens. *Revue de Deux Mondes*
- Hausser, H. 1903: *L'enseignement des sciences sociales, état actuel de cet enseignement dans les pays du monde*. Maresq, Paris
- Karády, V. 1976: Durkheim, les sciences sociales et l'Université: bilan d'un semi-échec. *Revue française de Sociologie*. 17. 267–311.
- Lacombe, P. 1894: *De l'histoire considérée comme science*. Vrin, Paris
- Lacombe, P. 1895: La méthode en histoire. Essai d'application à la littérature. *Revue de métaphysique et de morale*
- Lacombe, P. 1900: La science de l'histoire d'après M. Xénopol. *Revue de synthèse historique* 1. 28–51.
- Lacombe, P. 1901: Milieu et race. *Revue de synthèse historique* 2. 34–55.
- Langlois, Ch. – V., Seignobos, Ch. 1898: *Introduction aux études historiques*. új kiadás: Kimé, Paris, 1992.
- Mantoux, P. 1903: Histoire et sociologie. *Revue de synthèse* 8. 121–140.
- Mantoux, P. 1906: *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre-t*, Hachette, Paris
- Monod, G. 1907: La pédagogie historique à l'École normale supérieure. *Revue International de l'Enseignement* 2.
- Monod, G. 1909: À nos lecteurs. *Revue Historique* 1. 10.
- Mucchielli, L. 1997: Sociologie versus anthropologie raciale. L'engagement des sociologues durkheimiens dans le contexte „fin de siècle” (1885–1914). *Gradhiva. Revue d'histoire et d'archives de l'anthropologie* 21. 77–95.
- Mucchielli, L. 1998: *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870–1914)* La Découverte, Paris
- Némedi, Dénes 1996: *Durkheim. Tudás és hatalom*. Áron Kiadó, Budapest
- Noiriel, G. 1996: L'„éthique de la discussion”. À propos de deux conférences sur l'histoire (1903–1906) In: Gillard, L. – Rosier, M. (eds.) *François Simiand, 1873–1935. Sociologie-histoire-économie*. avant-propos de Jacques Revel, Éditions des archives contemporaines, Amsterdam, 79–94.
- Noiriel, G. 2001: *A történetírás válsága*. Napvilág, Budapest
- Parodi, D. 1899: Compte rendu de livre de M. Langlois et M. Seignobos. *L'Année sociologique* (1897–1898) 1899. 2. 144.
- Péguy, Ch. 1927: *Œuvres en prose (1909–1914)*. Édition de la Nouvelle Revue, Paris
- Pirenne, H. 1897: Une polémique historique en Allemagne. *Revue historique* 2. 50–57.
- Prost, A. 1994: Seignobos revisité. *Vingtième siècle* 43. 100–118.
- Rebérioux, M. 1983: Le débat de 1903: historiens et sociologues. In: Carbonell, Ch. – O. Livet, G. (eds.) *Au berceau des Annales, le milieu strasbourgeois, l'histoire de France au début du XXe siècle*, Actes du colloque de Strasbourg, octobre 1979, Presses de l'IEP, Toulouse, 219–230.
- Revel, J. 2003: *Histoire et sciences sociales: lectures d'un débat français autour de 1900*. (kézirat)
- Richard, G. 1905: La sociologie ethnographique et l'histoire. *Revue philosophique*
- Richard, G. 1906: Les obscurités de la notion sociologique de l'histoire. Sociologie et axiologique. *Revue philosophique*.

- Seignobos, Ch. 1901: *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*. Alcan, Paris
- Seignobos, Ch. 1907: L'enseignement de l'histoire comme instrument d'éducation politique. *Conférences du Musée pédagogique. L'enseignement de l'histoire* Imprimerie nationale, Paris, 1–14. új kiadás: Seignobos, Ch.: *Études de politique et d'histoire*. PUF, Paris, 1934. 109–132.
- Seignobos, Ch. 1920: La méthode psychologique en sociologie (1920). *Études de politique et d'histoire* PUF, Paris, 1934.
- Simiand, F. 1898: L'Année sociologique française. *Revue de métaphysique et de morale* 6. 608–653.
- Simiand, F. 1899: Dédution et observation psychologique en économie sociale. *Revue de métaphysique et de morale*. új kiadás: Simiand, F.: *La méthode positive en science économique*. Alcan, Paris, 1912.
- Simiand, F. 1903a: Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et M. Seignobos. *Revue de synthèse historique* 6. 1–22. és 129–57. új kiadás: *Annales ESC* 1960. 1. és Simiand, F.: *Méthode historique et science sociales*. Cedronio, M. (ed.) Éditions des archives contemporaines, Paris, 1987, 113–171.
- Simiand, F. 1903b: Un historien définit les sciences sociales; compte rendu de Henri Hauser. *Notes Critique-Science Sociales* 4–6. új kiadás: *Méthode historique et sciences sociales*, 1987. 177–178.
- Simiand, F. 1907: Compte rendu du livre de Paul Mantoux. *Année sociologique* 10. 539–551.
- Simiand, F. 1904: Anthropomorphisme et finalisme. *Notes Critique-Science Sociales* 73–74. új kiadás: *Méthode historique et sciences sociales*. 1987.
- Takács, Erzsébet 2002: *Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországában*. (szakdolgozat, ELTE BTK, Szociológia Intézet, szociológia szak)
- Xénopol, A.-D. 1900: Les faits de répétition et les faits de succession. *Revue de synthèse historique* 1. 121–136.
- Xénopol, A.-D. 1901: La classification des sciences et l'histoire. *Revue de synthèse historique* 2. 264–276.
- Xénopol, A.-D. 1913: La causalité dans la série historique. *Revue de synthèse historique* 27. 285–271.